

01α

01β

02

01α-β

Έκθεση της παρθενώνας
ζωφόρου στο Βρετανικό
Μουσείο. Φωτ.: Β.Μανιδάκη.
© Courtesy of the Trustees
of the British Museum.

02

Απόκομμα ζωφόρου
στην Ακρόπολη,
με τη χαρακτηριστική
επιφάνεια άτεχνου
πριονισμού.
Φωτ.: Β.Μανιδάκη.

Η ΑΙΝΙΓΜΑΤΙΚΗ ΖΩΦΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ

|| Βασιλεία Μανιδάκη

Αρχιτέκτων ΥΣΜΑ, Έργο Αποκατάστασης Παρθενώνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιωνική ζωφόρος του Παρθενώνα μαζί με τις ανάγλυφες μετώπες στον δωρικό θριγκό, τα μεγαλειώδη αγάλματα στα αετώματα, τις λεοντοκεφαλές στις γωνιακές σίμες και τα ολόγλυφα ακρωτήρια στα άκρα της στέγης συνθέτουν τη δραματοποίηση μιας εξαιρετης εικαστικής αφήγησης στο πλουσιότερο πρόγραμμα γλυπτικής που έλαβε ποτέ δωρικός ναός¹. Περισσότερο από κάθε άλλο σύνολο της περιλαμβρης σύνθεσης αρχιτεκτονικών γλυπτών, η ζωφόρος είναι συνδεδεμένη με τη δομή και την οικοδόμηση του κτιρίου. Τα ανάγλυφα πρόσωπα των λίθων αποτελούσαν το δεσπόζον μέρος του θριγκού του Σηκού, ενώ οι ίδιοι λίθοι συνιστούσαν «κανονική» δομική του στρώση. Μαζί με τα δωρικά επιστύλια στις στενές πλευρές του Σηκού και τα περισσότερο απλοποιημένα επιστύλια στις μακρές πλευρές και τους θράνους στο άνω μέρος της ζωφόρου, συνθέταν έναν ιδιόμορφο ιωνικό-δωρικό θριγκό, ο οποίος συνέδεε τη δωρική κιονοστοιχία των Προστάσεων, του Πρόναου και του Οπισθόναου, με τους συμπαγείς τοίχους στις μακρές πλευρές του.

Στη νεότερη πολύπαθη ιστορία του μνημείου, η αρχιτεκτονική της ιωνικής ζωφόρου έχει υποβαθμιστεί. Η «ελγίνεια» απόσπασση των μαρμάρων από τη θέση τους και η έκθεσή τους μακριά από το κτίριο έχουν συντελέσει στην παραπλανητική πρόσληψή τους ως κινητών έργων γλυπτικής. Το ενδιαφέρον αφορά κατά κύριο λόγο την ανάγλυφη επιδερμίδα της ζωφόρου και την ανυπέβλητη τέχνη της γλυπτικής της διαμόρφωσης. Από την άλλη, η πρωτότυπη και πρωτοποριακή αρχιτεκτονική σύλληψη της θέσης της στο εσωτερικό της Περίστασης δεν γίνεται εύκολα αντιληπτή. Η φυσική εμπειρία που μπορεί να έχει ένας επισκέπτης σήμερα περιορίζεται στα εκμαγεία από τεχνητό λίθο που έχουν τοποθετηθεί στη δυτική πλευρά του Σηκού. Στις άλλες πλευρές μόνο η θεωρητική αποκατάσταση συμπληρώνει την ερειπωμένη μορφή του κτιρίου.

Από δομική άποψη, η πλοκή των λίθων της ζωφόρου είναι γνωστή με κάθε λεπτομέρεια στην περιοχή της δυτικής Πρόστασης, τον Οπισθόναο. Σε αυτή την περιοχή οι λίθοι διατηρήθηκαν κατά χώραν μέχρι την πρόσφατη μεταφορά τους στο Μουσείο Ακροπόλεως το 1992-93. Στις άλλες πλευρές οι οικοδομικές εντομίες και τα άλλα οικοδομικά ίχνη στις αθέατες πλευρές των μαρμάρων, όπου αυτά διασώθηκαν, μπορούν να αποβούν διαφωτιστικά για την αρχική πλοκή του συνόλου. Αυτή τη δυνατότητα μας παρέχουν ορισμένα εκ των μαρμάρων της συλλογής του Μουσείου Ακροπόλεως. Εκεί μπορούμε να αντιληφθούμε τις πραγματικές διαστάσεις των λίθων της ζωφόρου και το αρχικό τους βάθος που είναι της τάξης των

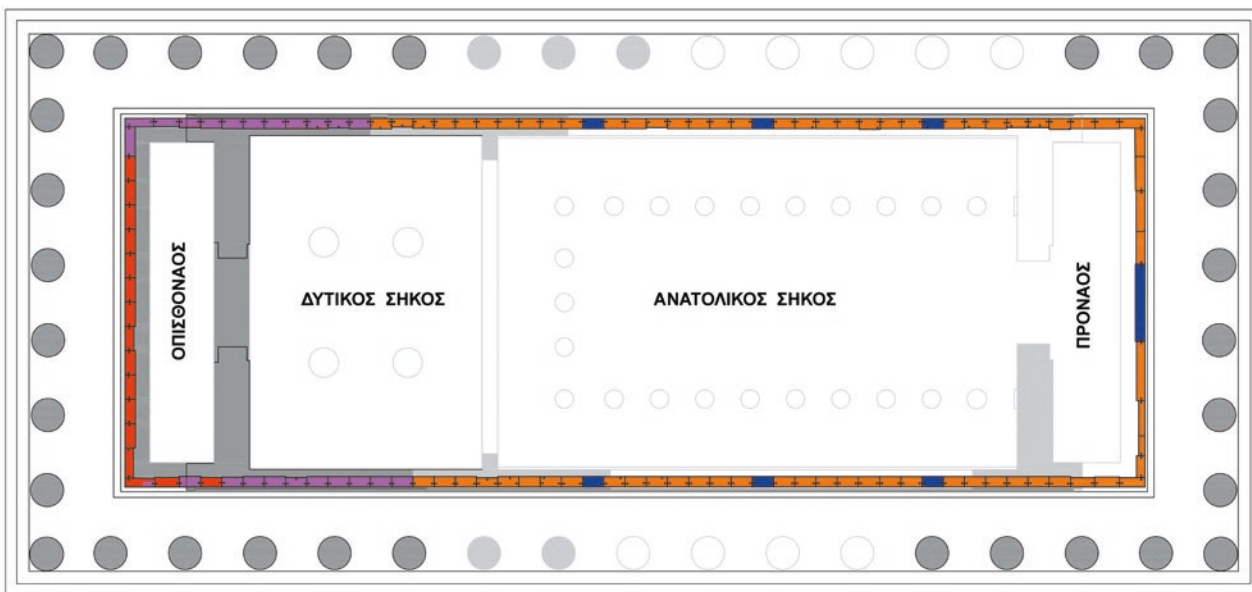
60 εκ. Αντίθετα, στα μάρμαρα της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου σώζεται μόνο το ανάγλυφο πρόσθιο τμήμα των λίθων της ζωφόρου, καθώς έχει αποκοπεί το μεγαλύτερο μέρος του αρχικού όγκου, στο οποίο υπήρχαν τα στοιχεία της οικοδόμησής τους ως μέρους του τοίχου του Σηκού (εικ. 1α-β). Για καλή μας τύχη έχουν σωθεί ορισμένα από τα αποτετμημένα υπόλοιπα των λίθων που αφέθηκαν πίσω μετά την απόσπασση και την αρπαγή των πρόσθιων ανάγλυφων τμημάτων τους (εικ. 2). Έτσι το puzzle των χαμένων τμημάτων συμπληρώνεται με την έρευνα των αποκομμάτων της «ελγίνειας» απόσπασσης, τα οποία παρέμειναν στην Ακρόπολη. Η ταύτισή τους με τα ανάγλυφα πρόσωπά τους επιφύλαξε μια έκπληξη, αποκαλυπτική για το εσωτερικό του Παρθενώνα. Έγινε σαφές πως η πλοκή των λίθων διαφοροποιείται στον ανατολικό Σηκό², εκεί δηλαδή όπου φιλοξενείτο το λατρευτικό άγαλμα της Θεάς, και μπορεί πλέον να αποκατασταθεί η αρχική μορφή της εσωτερικής πλευράς των κατεστραμμένων τοίχων του χώρου.

Η ΕΛΓΙΝΕΙΑ ΑΠΟΚΟΠΗ

Στην αρχική τους κατάσταση οι λίθοι της ιωνικής ζωφόρου του Παρθενώνα είχαν πάχος περί τα 60 εκ. περίπου (δίχως το ανάγλυφο). Δηλαδή: Οι 56 λίθοι που σήμερα βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο είναι κλάσμα όχι μόνο της συνεχούς αφηγηματικής ζώνης που περιέτρεχε τον Σηκό, αλλά και κλάσμα του αρχικού όγκου του κάθε αρχιτεκτονικού μέλους της ζωφόρου (εικ. 1β).

Οι περισσότεροι λίθοι της ζωφόρου (56) απώλεσαν τη δομική τους οντότητα όταν προιονίστηκαν για την ελάφρυνση του βάρους τους κατά την περίοδο 1801-1804, για λογαριασμό του Λόρδου Έλγιν. Τότε το συνεργείο, με εντολές του επικεφαλής Giovanni Battista Lusieri, απέκοψε το εμπρόσθιο τμήμα τους εξάγοντας από τη μάζα των λίθων πλάκες που δεν ξεπερνούν σε πάχος κατά προσέγγιση τα 9-18 εκ. (χωρίς το ανάγλυφο) ώστε να διευκολυνθεί η μεταφορά διά ξηράς και θαλάσσης με τα μέσα της εποχής³. Η τακτική του προιονισμού αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών ήταν συνήθης το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Στην Ακρόπολη επί των ημερών του Έλγιν, εκτός από τα μάρμαρα του Παρθενώνα, την ίδια «τύχη» είχαν αρχιτεκτονικά μέλη από το Ερέχθειο, όπως επικραντίτιδες, ένα επιστύλιο από την ανατολική του Πρόσταση και ακόμη τέσσερις λίθοι της ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης.

Όλοι οι λίθοι που αντιστοιχούσαν στον κυρίως ναό είχαν καταρρεύσει 114 χρόνια νωρίτερα, κατά την έκρηξη της 26ης Σεπτεμβρίου 1687, μαζί με όλο τον Πρόναο και τον ανατολικό Σηκό, ενώ ελάχιστοι (τουλάχιστον έξι από τις μακρές πλευρές

03

- περ. 12ος αι.: Οικοδομική μετασκευή χριστιανικού ναού – αφαίρεση 7 λίθων
- 1687: Έκρηξη – κατάρρευση 69 λίθων
- 1800: Επιτόπια διατήρηση 38 λίθων
- 1801-1804: Αποξήλωση λίθων από το συνεργείο του Έλγιν

04

03
Χρονικές περίοδοι διατήρησης και απώλειας τμημάτων της ιωνικής ζωφόρου από τις αρχικές τους θέσεις. Σχ.: Β.Μ.

04
Πλάγια όψη πρόσθιου τμήματος λίθου ζωφόρου (Βρετανικό Μουσείο) και του αποκόμματός του (Ακρόπολη). Φωτ.: © The Trustees of the British Museum (αριστερά) – © Β.Μανιδάκη (δεξιά).

05α-β
Η δομική σύνθεση της Ζωφόρου του Παρθενώνα: α. Οπισθόναος, β. Πρόναος. Σχ.: Α. Ορλάνδος, *Η Αρχιτεκτονική του Παρθενώνος* (ΒΑΕ, 86), Αθήναι 1976, τόμ. Α', πίν. 9 και 14. Ευγενική παραχώρηση Αρχαιολογική Εταιρεία. Αναδημοσίευση Coulton 2000. Προσθήκη αξόνων στις θέσεις των αρμών: Β.Μ.

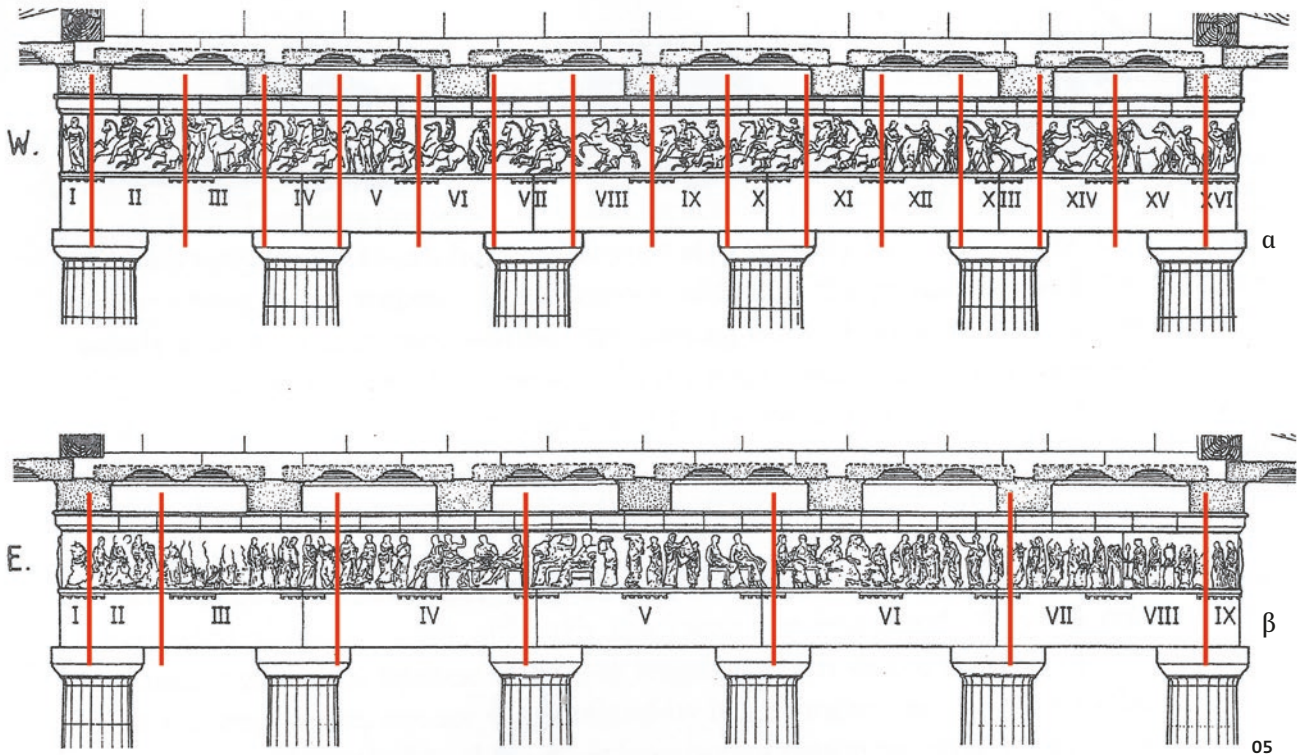
και ένας λίθος από την ανατολική πλευρά) είχαν καταβιβαστεί κατά την εποχή της μετασκευής του χριστιανικού ναού⁴. Στην αρχική τους θέση βρίσκονταν 38 λίθοι, όλοι δυτικά του μεσότοιχου του Σηκού, εκείνοι δηλαδή που περιέβαλλαν τη δυτική Πρόσταση (τον Οπισθόναο) και εν μέρει τον δυτικό Σηκό. Το συνεργείο του Έλγιν υπολογίζεται πως ανέσκαψε, ανέσυρε από το έδαφος ή απέσπασε από οικοδομήματα του κάστρου 34 λίθους της ζωφόρου, ενώ αφαίρεσε 22 λίθους που διατηρούνταν στη θέση τους (εικ. 3).

Το διάστημα 1802-1804 αποσπάστηκαν 11 εν σειρά λίθοι της βόρειας ζωφόρου, 10 εν σειρά λίθοι της νότιας ζωφόρου και ο βορειότερος λίθος της δυτικής ζωφόρου, οι οποίοι είχαν παραμείνει αδιατάραχτοι έως τότε στην αρχική τους θέση⁵. Οι λίθοι αποξηλώθηκαν από τη θέση τους, αφού μάλιστα στις περισσότερες περιπτώσεις καταρρίφθηκαν στο έδαφος οι υπερκείμενοι θράνοι και οι επίτοιχες δοκοί.

Η ΤΑΥΤΙΣΗ

Στην Ακρόπολη παρέμειναν τα αποκόμματα του πριονισμού της ζωφόρου. Με τον καιρό επαναχρησιμοποιήθηκαν, μεταφέρθηκαν σε διάφορες θέσεις και τα περισσότερα χάθηκαν. Σήμερα η έρευνα έχει ταυτίσει 11 αποκόμματα. Η χαρακτηριστική επιφάνεια άτεχνου πριονισμού δεν δυσκόλεψε τους μελετητές να τα αναγνωρίσουν.

Η πρώτη συστηματική διερεύνηση των πριονισμένων λίθων έγινε από τον William Dinsmoor την περίοδο 1931-1960, στο πλαίσιο της μελέτης του για τη ζωφόρο του Παρθενώνα, η οποία δυστυχώς παρέμεινε στο μεγαλύτερο μέρος της αδημοσίευτη⁶. Σε ένα μικρό άρθρο του 1954, στο οποίο παρουσίασε τις νέες παρατηρήσεις σχετικά με την αρχική ακολουθία των λίθων της ζωφόρου, έκανε μια σύντομη αναφορά στο θέμα⁷. Ο Dinsmoor αναγνώρισε τα αποκόμματά τους στην Ακρόπολη,

αν και σε τέσσερα εξ αυτών η πρόσβαση ήταν περιορισμένη, καθώς είχαν τότε ενσωματωθεί στον βόρειο τοίχο του Σηκού. Τη δεκαετία του 1980, ο Μανώλης Κορρές εντόπισε εκ νέου τα αποκόμματα στην Ακρόπολη και συμπεριέλαβε στη μελέτη αποκατάστασης του Πρόναου ταυτίσεις τριών εξ αυτών με λίθους από το ανατολικό άκρο της νότιας ζωφόρου⁸.

Η σύγχρονη έρευνα ξεκίνησε το 2008 με την τεκμηρίωση των 11 αποκομμάτων της ζωφόρου που παρέμειναν στην Ακρόπολη, στα οποία διερευνήθηκαν τα ίχνη του πριονιού. Είναι σε αυτά αποτυπωμένη η κοπιαστική και άτεχνη προσπάθεια απόσπασης. Η σταδιακή εισχώρηση της λάμας άφησε επάλληλες, ελαφρώς καμπύλες γραμμώσεις, λόγω της κάμψης του πριονιού. Ο πριονισμός των λίθων έγινε στο έδαφος και όχι επάνω στο κτίριο. Για τον λόγο αυτό κανένα απόκομμα δεν βρέθηκε επάνω στο μνημείο. Κατά κανόνα ο πριονισμός έγινε κατά μήκος του λίθου, σε δύο τομές που είχαν ως αφητηρία δύο αντικριστές πλευρές: εκ των άνω μέχρι τη μέση, και, μετά από αναστροφή του λίθου, πάλι εκ των άνω προς τη μέση. Χαρακτηριστικό κατάλοιπο αυτής της διαδικασίας είναι το ανώμαλο έξαρμα που προκύπτει λόγω της ατελούς σύμπτωσης των πριονισμών. Το έξαρμα προδίδει την πλήρη διαίρεση του όγκου, μετά τη διάρρηξη της μικρής ενδιάμεσης ζώνης που παρέμενε μεταξύ των δύο τομών (εικ. 2).

Κατά το δεύτερο μέρος της έρευνας (2011 και 2017), τεκμηριώθηκε η μορφή των αποκομμένων επιφανειών των λίθων της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου. Αν και τα μάρμαρα εκτίθενται σε μικρή απόσταση από τους τοίχους της αίθουσας, ήταν εφικτό να εξεταστεί η οπίσθια πλευρά μέσα από το μικρό διάκενο της έκθεσης.

Η διερεύνηση των μαρμάρων έδειξε πως τα 11 αποκόμματα στην Ακρόπολη προέρχονται όλα από τη ζωφόρο των μακρών πλευρών του Σηκού. Οι νέες ταυτίσεις και η επιβεβαίωση των παλαιότερων έγινε με τρία κριτήρια: α) τα φυσικά χαρακτηρι-

στικά του μαρμάρου, όπως φλέβες και κομμοί, β) τη μορφή της θραύσης, είτε λόγω της διαβρωτικής δράσης των γόμφων είτε λόγω ιστορικών καταστροφικών δράσεων, γ) τη διατομή της προιονισμένης επιφάνειας, η οποία είναι μοναδική για κάθε λίθο (εικ. 4).

Με τις ταυτίσεις των 11 αποκομμάτων της ζωφόρου δεν συμπληρώνεται μόνο η εικόνα των αποσπασθέντων τμημάτων της ανάγλυφης όψης των λίθων. Συμπληρώνονται επίσης οι γνώσεις μας για την οικοδόμηση της στρώσης της ζωφόρου και των υπερκείμενων θράνων. Με τον τρόπο αυτό προστέθηκαν αξιόπιστα τεκμήρια για την αποκατάσταση της μορφής των μη διασωθέντων μαρμάρων που κάποτε συνδέονταν με τη ζωφόρο, δηλαδή των λίθων της εσωτερικής πλευράς του τοίχου του Σηκού.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΖΩΦΟΡΟΥ

Οι λίθοι της ζωφόρου λανθασμένα λοιπόν αναφέρονται ως πλάκες και το λάθος οφείλεται ακριβώς στην απομείωση της μάζας τους. Οφείλεται επίσης και στο γεγονός ότι, σε άλλα έργα αρχιτεκτονικής, η διαμόρφωση της ανάγλυφης ζωφόρου γινόταν όντως επάνω σε πλάκες.

Η διάκριση των αρχιτεκτονικών γλυπτών από τα αμιγώς δομικά μέρη του κτιρίου αποτελούσε μια από τις πρακτικές που εφαρμόζονταν στην κλασική αρχιτεκτονική, όπως ισχύει κατά κανόνα για τις ανάγλυφες μετώπες στους δωρικούς θριγμούς και σε ορισμένες συνεχείς ιωνικές ζωφόρους (για παράδειγμα, στον ναό του Απόλλωνα στις Βάσσειες).

Η επιλογή πλακών αντί δόμων έδινε το πλεονέκτημα επιλογής καλύτερης ποιότητας μαρμάρου όπως και χρήσης καταλληλότερης κατεύθυνσης των γεωλογικών στρωμάτων του (δηλαδή με το πρόσωπο του μαρμάρου στραμμένο προς την πλευρά του ανάγλυφου και όχι το *μουρέλο* του μαρμάρου, ούτε

βέβαια η ακόμη σκληρότερη πλευρά, το κεφάλι). Για τα ακόσμητα αρχιτεκτονικά μέλη τα κριτήρια επιλογής μαρμάρου ήταν διαφορετικά. Προτεραιότητα είχαν η αντοχή του υλικού σε φορτίσεις και η δυνατότητα εξεύρεσης κατάλληλου μεγέθους όγκων στο λατομείο⁹.

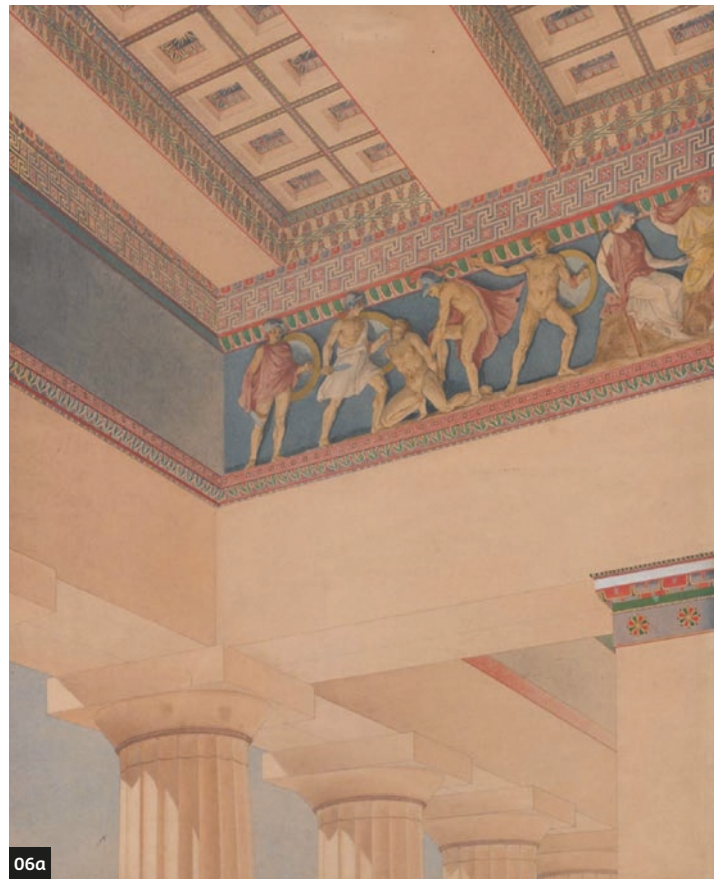
Μεγάλη διευκόλυνση στο εργοτάξιο προσέφερε η διάκριση εργολαβιών και η δυνατότητα ταυτόχρονης εργασίας διαφορετικών συνεργείων. Ανάλογα με τις ειδικές απαιτήσεις του έργου, οι γλύπτες σε ξεχωριστή ανάθεση μπορούσαν να προπορεύονται, λαξεύοντας ανάγλυφες πλάκες στα εργαστήρια κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης του κτιρίου, έχοντας τη δυνατότητα να κάνουν χρήση προπλασμάτων για την αντιγραφή των μορφών, όπως κατά κανόνα ίσχυε για τις μετόπες. Με τον τρόπο αυτό τα περισσότερο χρονοβόρα και απαιτητικά τμήματα του έργου, όπως η γλυπτική, εντάσσονταν ομαλά στο γενικό χρονοδιάγραμμα και τη γενική ροή των εργασιών. Η τοποθέτηση και η συναρμογή ολοκληρωμένων ανάγλυφων πλακών έναντι της επιτόπιας λάξευσης σε συναρμοσμένους δόμους ήταν πρακτικότερη ως προς την εργοταξιακή τους διαχείριση.

Όμως στη ζωφόρο του Παρθενώνα δεν χρησιμοποιήθηκαν πλάκες, και το πιθανότερο είναι ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν ούτε προπλάσματα. Αυτή η επιλογή όπως και ο τόπος εκτέλεσης του περιήμου έργου απασχόλησαν ιδιαίτερα τους μελετητές¹⁰. Τέθηκε το ερώτημα αν και κατά πόσο κάποια τμήματα της ζωφόρου (όπως για παράδειγμα το ανατολικό) προετοιμάστηκαν στο εργαστήριο ή αν η ζωφόρος ολοκληρώθηκε στο σύνολό της επί τόπου, με τους γλύπτες να δουλεύουν στις σκαλωσιές και να λαξεύουν εξ αρχής το μάρμαρο σε συνθήκες εργοταξίου, χρησιμοποιώντας ενδεχομένως σχέδια σε φυσικό μέγεθος, για την αντιγραφή του περιγράμματος των μορφών.

Στον Παρθενώνα η σύνθεση των μορφών είναι συνεχής. Ειδικά στις μακρές πλευρές του Σηκού η γλυπτική παράσταση χαρακτηρίζεται από μια εντυπωσιακή ροή στην οποία δεν διακρίνεται καμία τάση ανάπτυξης σε αυτοτελείς συνθέσεις μέσα στο περιορισμένο μήκος των λίθων. Αντίθετα στις στενές πλευρές του Σηκού, οι συνθέσεις των μορφών είναι σχετικά αυτοτελείς σε κάθε λίθο και θα ήταν δυνατή η εκ των προτέρων λάξευσή τους στα εργαστήρια. Δεν θα πρέπει επομένως να αποκλειστεί η περίπτωση προλάξευσης της ζωφόρου των στενών πλευρών¹¹.

Στις μακρές πλευρές μήκους σχεδόν 58,5 μέτρων, επάνω σε 47 λίθους, οι γλύπτες ανέπτυξαν σε μια ενιαία σύνθεση το πιο «κινητικό» μέρος της παράστασης, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονη πυκνότητα μορφών και εξαιρετο παλμό κίνησης. Εκεί είναι σαφές πως οι μορφές της ζωφόρου λαξεύτηκαν επάνω στους ήδη τοποθετημένους και καλά συναρμοσμένους δομικούς λίθους του Σηκού. Το πλεονέκτημα είναι προφανές: ήταν εφικτή η ασφαλής λάξευση των μορφών που διακόπτονταν από αρμούς. Η επιτόπια λάξευση επέτρεψε την ελεύθερη γλυπτική ανάπτυξη της σύνθεσης σε κάθε μια από τις μακρές πλευρές της ζωφόρου, ενώ οι ανάγλυφες μορφές «κόβονταν» από 45 κατακόρυφους αρμούς.

Με την επιτόπια λάξευση των μορφών της ζωφόρου, προσφερόταν η δυνατότητα συνεκτίμησης των πραγματικών συνθηκών θέασης και φωτισμού των μορφών ανάλογα με τη θέση τους στο κτίριο και τον προσανατολισμό τους. Κατά τη διάρκεια της ημέρας οι αλλαγές στον φωτισμό τους από τις αντανάκλασεις στα

στιλνά μάρμαρα των παράπλευρων επιφανειών θα επιδρούσαν στην εικόνα του αναγλύφου. Βέβαια, συμπληρωματικό φως θα συνεισέφεραν λυχνίες, οι οποίες υποθέτουμε πως εξυπηρετούσαν ούτως ή άλλως τη γενική οικοδόμηση του κτιρίου.

Επιπλέον, η επιτόπια λάξευση απάλλαξε τους δημιουργούς και από ένα ακόμη δυσκολότερο πρόβλημα. Η άνω απόληξη των μακρών τοίχων σχηματίζει καμπύλη ομοιοθέτη με την καμπύλη του στυλοβάτη και των ορθοστατών του Σηκού. Στη στάθμη της ζωφόρου υπολογίζεται καμπύλη με βέλος ανύψωσης της τάξης των 5 εκ. Η λάξευση του ανάγλυφου επί των προτοποθετημένων λίθων έλυσε το πρόβλημα της πρόβλεψης κατάλληλων κλίσεων στις πλευρές ώσεως ή κατάλληλων απέργων στις αναθυρώσεις προκειμένου να είναι δυνατή η διαμόρφωση τέτοιας καμπύλης.

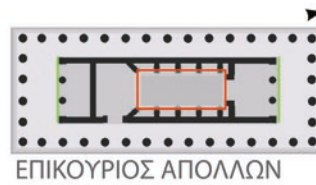
Όμως για την πληρέστερη εικόνα της παρουσίας της ιωνικής ζωφόρου και της αλληλεπίδρασης με άλλα στοιχεία της αρχιτεκτονικού συνόλου, απαραίτητη είναι η κατανόηση της δομικής ένταξης ενός κατ' εξοχήν ιωνικού στοιχείου στον δωρικό ναό.

Α. ΙΩΝΙΚΕΣ ΖΩΦΟΡΟΙ ΣΕ ΔΩΡΙΚΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

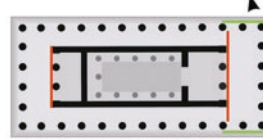
Η ύπαρξη ιωνικών στοιχείων στη δωρική αρχιτεκτονική είναι χαρακτηριστική της αθηναϊκής δωρικής ναοδομίας του 5ου αιώνα εν γένει. Σε τρεις περιπτώσεις είναι γνωστή η ένταξη ανάγλυφης ιωνικής ζωφόρου: στον ναό του Ηφαιστου (το λεγόμενο Θησείο), στον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο και στον ναό του Επικούριου Απόλλωνα στις Βάσσειες¹² (εικ. 7). Σε αυτούς τους δωρικούς περίπτερους ναούς, όπως εξάλλου ισχύει κατά κανόνα στους δωρικούς ναούς της κλασικής αθηναϊκής

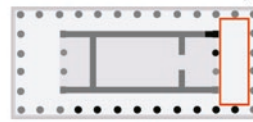
06β

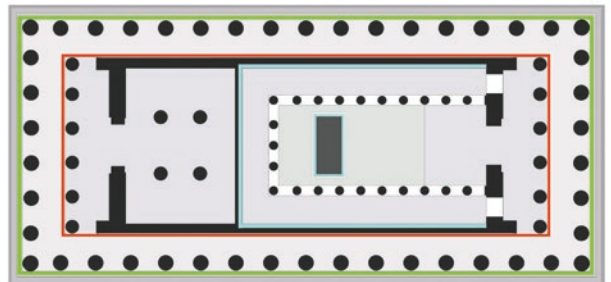
ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝ

ΝΑΟΣ ΗΦΑΙΣΤΟΥ

ΝΑΟΣ ΠΟΣΕΙΔΩΝΑ

ΠΑΡΘΕΝΩΝ

07

06α-β

Πρόστυλες και εν παραστάσι Προστάσεις: α. Ναός Ηφαίστου, β. Παρθενώνας. Σχ.: L. Fenger 1886.

07

Σύγκριση ζωφόρων της αθηναϊκής δωρικής ναοδομίας του 5ου αιώνα. Σημειώνονται οι θέσεις της ανάγλυφης ιωνικής ζωφόρου (κόκκινο) και του δωρικού θριγκού με ανάγλυφες μετόπες (πράσινο). Σχ.: B.M.

αρχιτεκτονικές, οι κίονες των Προστάσεων είναι εν παραστάσι (εικ. 6α). Ο χώρος του περυσίου στις στενές πλευρές, δηλαδή ο χώρος μπροστά από τις Προστάσεις, είναι αισθητά μεγαλύτερου βάθους, συμβάλλοντας στην ιδιαίτερη ανάδειξή τους και τη διάκρισή τους ως προς τον στενότερο χώρο του περυσίου των μακρών πλευρών¹³.

Παρά τα κοινά χαρακτηριστικά στη διάρθρωση των χώρων αυτών, η ιωνική ζωφόρος εντάσσεται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε έναν, αντικατοπτρίζοντας ενδεχομένως την αναζήτηση των αρχιτεκτόνων για τη θέση της ζωφόρου σε σχέση με τις συνθήκες θέασής της και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής μορφής του ναού. Το βάθος του αναγλύφου, το μήκος των λίθων της ζωφόρου, η θέση τους στο κτίριο, η γωνία θέασής τους, οι πυκνώσεις των μορφών, ο αφηγηματικός ρυθμός, ο φωτισμός, είναι όλα πλευρές μιας ενιαίας αρχιτεκτονικής σύνθεσης.

Στον Παρθενώνα η θέση, το μέγεθος, αλλά και το είδος του αναγλύφου της ζωφόρου, είναι όλα μοναδικά. Οι μορφές της ήταν διαμορφωμένες σε μικρό μέρος της μάζας του λίθου που δεν ξεπερνούσε σε βάθος τα 5,6 εκ.¹⁴. Την έχουν αποκαλέσει «ανάγλυφη ζωγραφική». Η απόδοση της τρίτης διάστασης, του βάθους, δεν οφείλεται στην πλαστική απόδοση του αναγλύφου, αλλά στις ευρηματικές συνεχείς επικαλύψεις των μορφών.

Πέραν των τεχνικών αυτών χαρακτηριστικών της γλυπτικής της φυσιογνωμίας, η πλέον έντονη διαφορά της παρθενώνας ζωφόρου σε σχέση με τις άλλες έγκειται στην ιδιαίτερη επί του κτιρίου θέση την οποία της επιφύλαξαν οι δημιουργοί της. Τα μάρμαρα τοποθετήθηκαν επάνω στο επιστύλιο του Σηκού, σε σχετικά υψηλή στάθμη. Λόγω της στενότητας των περυσίων,

η θέση αυτή επιβάλλει κρίσιμους περιορισμούς στη θέαση, οι οποίοι απασχόλησαν τους σύγχρονους μελετητές¹⁵. Η βέλτιστη θέαση της ζωφόρου γίνεται έξω από το κτίριο, πάντα ανάμεσα από τους κίονες της Περίστασης, δηλαδή υπό το πλαίσιο της εξωτερικής κιονοστοιχίας. Η επιλογή αυτή είχε ως επακόλουθο η παράσταση της ζωφόρου να γίνεται αντιληπτή αποσπασματικά και μάλιστα σε τμήματα που δεν ξεπερνούν σε μήκος μερικά μετακίονια διαστήματα. Προϋπόθεση για την πλήρη θέασή της, για να «διαβαστεί» με όρους αντίληψης της γλυπτικής αφήγησης, αποτελούσε η κίνηση του θεατή και η σταδιακή παρακολούθηση της παράστασης ανάμεσα από τους κίονες.

Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά αποτελούσαν τη μείζονα περιοχή θέασης επί του κτιρίου, την περιοχή η οποία κατεξοχήν έλκυε το βλέμμα. Όμως λόγω της σχετικά υψηλής στάθμης που επιλέχτηκε για την ιωνική ζωφόρο στο εσωτερικό των περυσίων, και της στενότητάς τους, αποκρύβονταν εξ ολοκλήρου από τον θριγκό της Περίστασης κατά τη θέαση του ναού σε μεγάλη απόσταση. Για παράδειγμα όταν ο επισκέπτης εισερχόταν στην Ακρόπολη από τα Προπύλαια, κατά την προσέγγιση του ναού από την οδό Παναθηναίων, για όλη τη διαδρομή έως τη βραχόμητη κλίμακα που βρίσκεται δυτικά της δυτικής του πλευράς, δεν θα μπορούσε να αντιληφθεί την ύπαρξή της. Αλλά σε εκείνη τη μεγάλη απόσταση ούτως ή άλλως ο θεατής δεν θα μπορούσε να διακρίνει τις μορφές της ιωνικής ζωφόρου, η κλίμακα των οποίων είναι το ήμισυ του φυσικού μεγέθους, με μέγιστο ύψος όσο και οι λίθοι, δηλαδή 101,5 εκ.

Οι περιοχές της Ακρόπολης στις οποίες η ζωφόρος «αποκαλυπτόταν» ήταν περιορισμένες. Στην ανατολική πλευρά η ζωφόρος θα ήταν δυνατόν να ιδωθεί σε απόσταση περί τα 9

μέτρα από τον στυλοβάτη. Μάλιστα από αυτήν την απόσταση γινόταν αντιληπτή μαζί με όλα τα στοιχεία του ρυθμού της όψης των Προστάσεων μέχρι τον θράνο που την επιστέφει, γιατί, ειδικά εκεί, το έδαφος βρίσκεται πολύ κοντά στη στάθμη της ευθυνηρίας. Η απόσταση θέασης αύξανε ανάλογα με τη σχετική στάθμη του διαμορφωμένου εδάφους. Στη βόρεια πλευρά η στάθμη του εδάφους επέτρεπε τη θέασή της από την οδό Παναθηναίων.

Υπάρχει ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του σχεδίου του Παρθενώνα το οποίο δεν έχει μελετηθεί σε σχέση με τη θέαση της ζωφόρου. Κατά παρέκκλιση του κανόνα των δωρικών ναών, το πτερό είναι σχεδόν ίσου βάθους παντού. Στις στενές πλευρές είναι μόνο 15% βαθύτερο από ό,τι στις μακρές. Δηλαδή δεν διαμορφώνονται διευρυμένοι χώροι ούτε μπροστά από τις Προστάσεις, όπως συμβαίνει στους αθηναϊκούς ναούς που προαναφέρθηκαν και όπως κατά κανόνα ισχύει στους δωρικούς ναούς. Αντίθετα στον Παρθενώνα το σχεδόν όμοιο πλάτος πτερού επιβάλλει η θέαση της ζωφόρου να γίνεται με παραπλήσιο τρόπο στις στενές και μακρές πλευρές. Έτσι, η σχεδόν αμετάβλητη απόσταση της ζωφόρου από την κιονοστοιχία της περίπτωσης ομαλοποιεί — και κατά κάποιο τρόπο εξισώνει — τη θέασή της περιμετρικά.

Η μη χρήση της *εν παραστάσι* διάταξης στις Προστάσεις του Παρθενώνα, που είναι επίσης μια αξιοσημείωτη εξαίρεση από τη συνήθη τυπολογία των δωρικών ναών, συνέβαλλε στην αισθητική πρόσληψη της αφηγηματικής ροής της ζωφόρου. Οι τέσσερις γωνίες του Σηκού είναι στον Παρθενώνα ελεύθερες, καθοριζόμενες από την παρουσία των κιόνων της πρόστυλης κιονοστοιχίας Πρόναου και Οπισθόναου, αντί των παραστάδων της *εν παραστάσι* διάταξης (εικ. 6β). Με τον τρόπο αυτό «χαλάρωνε» η αυστηρή μετωπικότητα του Σηκού και προσφερόταν κατά τη γωνιακή θέασή του η διατήρηση της αφηγηματικής ροής της ζωφόρου στις γωνίες, παρά την αλλαγή στην κατεύθυνση.

Με τα «αντικανονικά» ως προς τη δωρική τυπολογία χαρακτηριστικά του Παρθενώνα, δηλαδή το αβαθές πτερό στις τέσσερις πλευρές της Περίστασης και την παρουσία κιόνων στις γωνίες του Σηκού, επιτεύχθηκε η ομότροπη παρουσία της ζωφόρου στις τέσσερις πλευρές και στις τέσσερις γωνίες του κτιρίου. Κατά αυτήν την έννοια, η επιλογή της συνεχούς ζωφόρου είναι αδιαχώριστη από το σχέδιο του ναού για πρόστυλες Προστάσεις και αβαθή πτερά.

Αλλά η αδιάρρηκτη σχέση αρχιτεκτονικής – γλυπτικής στον Παρθενώνα εκδηλώνεται σε μία ακόμη διάσταση: Στην οικοδομική του κτιρίου.

Β. Η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΖΩΦΟΡΟΥ

Όπως προαναφέρθηκε, οι λίθοι της ιωνικής ζωφόρου του Παρθενώνα «συντάσσονταν» με το οικοδομικό σύστημα της κάθε ενότητας, δηλαδή τον Πρόναο, τον Οπισθόναο και τους τοίχους στις μακρές πλευρές και δευτερευόντως με τη γλυπτική σύνθεση της παράστασης. Το μήκος τους ποικίλλει καθώς εναρμονίζεται με το δομικό σύστημα της κάθε περιοχής του κτιρίου. Έτσι εξασφαλιζόταν δομική πλοκή με τα υποκείμενα και τα υπερκείμενα μέλη (εικ. 8α).

Κατά κανόνα, ακολουθήθηκαν τυποποιημένες διαστάσεις. Στη δυτική πλευρά, στον Οπισθόναο, το μήκος των αγελαίων

λίθων είναι περίπου 1,40 μ. στις αγελαίες θέσεις, ίσο με το 1/3 του μήκους των επιστυλίων. Επιστύλια, ζωφόρος και θράνοι έχουν τέτοια διάταξη ώστε οι αρμοί τους να εμφανίζουν κανονική πλοκή. Το μέσον κάθε τρίτου λίθου της ζωφόρου τίθεται επάνω από τον αρμό μεταξύ των επιστυλίων (εικ. 8α).

Στη συμμετρική, κατά τα άλλα, ανατολική πλευρά το σύστημα διαφοροποιείται. Εκεί η ζωφόρος δεν συμμορφώνεται με αυτή την αυστηρή δομική κανονικότητα των άλλων πλευρών. Οι λίθοι της ζωφόρου είναι λιγότεροι, σχετικά μικρότερου πάχους, αλλά πολύ μεγαλύτερου μήκους. Παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις στα μήκη τους, κυμαίνονται από 1,26 μ. έως 4,43 μ. Οι ιδιαίτερες διαστάσεις τους εξυπηρετούσαν τη γλυπτική σύνθεση, με την έννοια ότι οι κατακόρυφοι αρμοί μεταξύ των μαρμάρων δεν διέκοπταν τις μορφές της. Αυτό θα ήταν εφικτό βέβαια και με λίθους μικρότερου μήκους. Όμως με την επιλογή των συγκεκριμένων διαστάσεων των λίθων, οι μεταξύ τους αρμοί, πλην του δεύτερου από νότο, προβάλλονταν εντός των κιονοκράνων του Πρόναου και μάλιστα σε θέση που αντιστοιχεί στον κορμό του κίονα. Την ίδια στιγμή η μικρή μετατόπιση ως προς τους αρμούς των επιστυλίων εξασφάλιζε οριακή αλλά επαρκή δομική πλοκή. Η επιλογή των ιδιαίτερα επιμήκων λίθων στην ανατολική πλευρά μπορεί επομένως να σχετίζεται εκτός των άλλων με την πρόθεση γεφύρωσης των μετακλιόνων διαστημάτων στη στάθμη της ζωφόρου, ως επιπρόσθετο μέτρο εξασφάλισης και ενδεχομένως αποφόρτισης της κεντρικής περιοχής των επιστυλίων. Σημειώτεον ότι το κεντρικό μεταξόνιο επιβαρύνεται ιδιαίτερος στο μέσον του από τα φορτία της οροφής και της στέγης (εικ. 5β).

Στις μακρές πλευρές οι αγελαίοι λίθοι της ζωφόρου, όπως και όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη, είναι σε συμφωνία με το ισόδομο σύστημα των λιθοπλίνθων. Οι τοίχοι αρθρώνονται από δίπλινθο ορθοστάτη και 17 στρώσεις εναλλάξ δρομικών και μπατικών (διάτονων) λιθοπλίνθων. Εξωτερικά, η στέψη του τοίχου είναι τριαρθρωτή, αποτελούμενη από το επίτοιχο επιστύλιο, τη ζωφόρο και τον θράνο (εικ. 8α, γ).

Οι λίθοι της ζωφόρου έχουν απολύτως τυποποιημένο μήκος, όμοιο με το μήκος των λιθοπλίνθων (122 εκ.), ίσο με το μισό του μήκους του επίτοιχου επιστυλίου (244 εκ.). Οι διακυμάνσεις στα τυπικά μήκη περιορίζονται σε 5 χιλιοστά στα επίτοιχα επιστύλια (243,8±0,5), σε 8 χιλιοστά στη ζωφόρο (121,8 εκ. ±0,8) και σε 2 χιλιοστά στις λιθοπλίνθους (122 εκ. ±0,2). Το μέσον κάθε δεύτερου λίθου της ζωφόρου τίθεται επάνω από τον αρμό των επίτοιχων επιστυλίων. Ομοίως το μέσον των θράνων τίθεται επάνω από τον αρμό των λίθων της ζωφόρου (εικ. 9α). Επομένως, επιστύλια, ζωφόρος και θράνοι είναι διατεταγμένοι με τρόπο ώστε οι αρμοί τους να εμφανίζουν κανονική πλοκή.

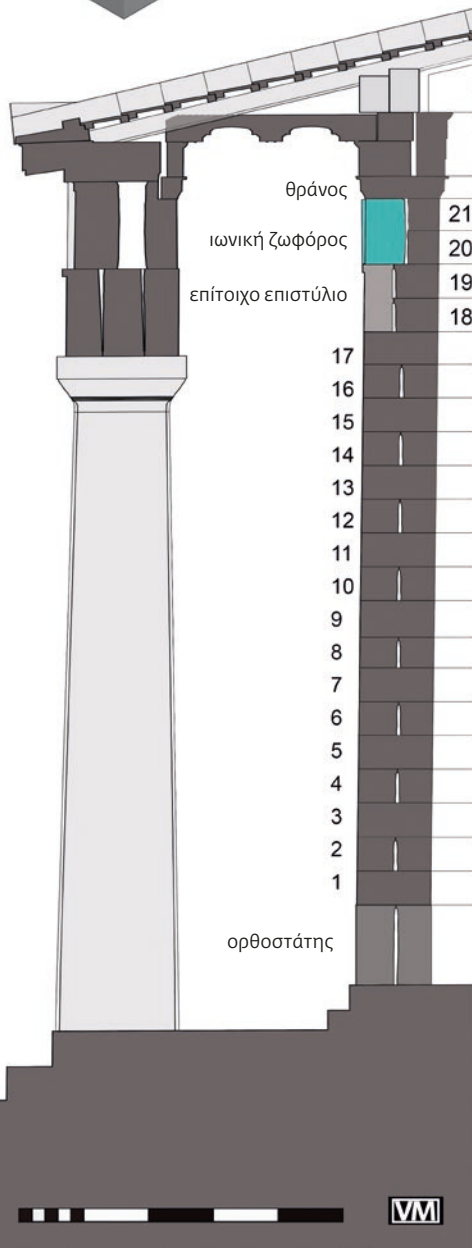
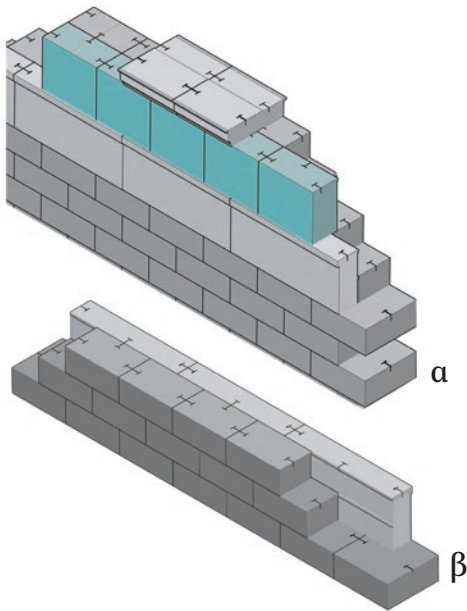
Ενδιαφέρον έχει η διαφορά στα μήκη των ορθοστατών, ανάμεσα στον ανατολικό Σηκό και τον δυτικό Σηκό. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η διαφορά αυτή μπορεί να συσχετιστεί με τη διαφορά στη μορφή των ανώτερων στρώσεων, στη στέψη του τοίχου. Οι αγελαίοι λίθοι στον εσωτερικό ορθοστάτη στον ανατολικό Σηκό έχουν μήκος 244 εκ., ενώ στον δυτικό Σηκό, μήκος μόλις 122 εκ., πλην μόνον μίας εξαίρεσης (εικ. 14).

Γ. ΠΛΟΚΗ ΛΙΘΩΝ-ΕΓΚΑΡΣΙΟΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ

Στις δρομικές στρώσεις των επιστυλίων και της ζωφόρου υπήρξε μέριμνα για την πλοκή των αρμών κατά την εγκάρσια διάσταση. Η επιλογή του πάχους των λιθοπλίνθων σχετίζεται βέβαια

08α-γ

Η δομή των τοίχων στον δυτικό Σηκό. α. Επίτοιχος θριγκός, εξωτερική όψη, β. Επίτοιχο επιστύλιο, εσωτερική όψη, γ. Πλευρικό πτερό – Τοίχος Σηκού. Εγκάρσια τομή. Σχ.: Β.Μ.

και με την οικονομία στο υλικό. Παρατηρούμε, για παράδειγμα, πως τα μεγαλύτερα μάρμαρα στη σύνθεση του τοίχου, όπως συνθίξεται εξάλλου, είχαν μικρότερο πάχος. Οι λίθοι της ζωφόρου υπερέβαιναν το ήμισυ του τοίχου, ενώ τα επιστύλια υπολείπονταν του ήμισους του τοίχου. Έτσι η ζωφόρος εδράζεται και στο επιστύλιο και στα αντιθήματά του (εικ. 8α, γ).

Επίσης εγκάρσια συνδετήρια συνεισέφεραν στη σύνδεση των δύο παρειών του τοίχου στις δομικές αυτές στρώσεις. Στους επίτοιχους θριγκούς των τοίχων του Σηκού, όλα τα επιστύλια διέθεταν εγκάρσιους συνδέσμους με τα αντιθήματά τους στο μέσον του μήκους τους. Η εγκάρσια σύνδεση των δύο αυτών δομικών στρώσεων γινόταν ανά 244 εκ., δηλαδή κάθε επίτοιχο επιστύλιο συνδεόταν με κάθε δεύτερη λιθόπλινθο του εσωτερικού. Αποτελεί μια τυπική περίπτωση σύνδεσης δύο παρειών, εκ των οποίων η μία απαρτίζεται από λίθους διπλάσιου μήκους ως προς την έτερη (εικ. 8β). Στους επίτοιχους θριγκούς οι λίθοι της ζωφόρου διέθεταν στις περισσότερες περιπτώσεις εγκάρσιο σύνδεσμο με τον οποίο γινόταν η σύνδεση με τα αντιθήματά τους. Αντίθετα στις Προστάσεις, οι λίθοι της ζωφόρου δεν διέθεταν εγκάρσιους συνδέσμους. Οι λεπτομέρειες αυτές δείχνουν μικρές τροποποιήσεις του δομικού συστήματος, οι οποίες υποστήριζαν τον ιδιαίτερο σχεδιασμό της κάθε ενότητας του Σηκού.

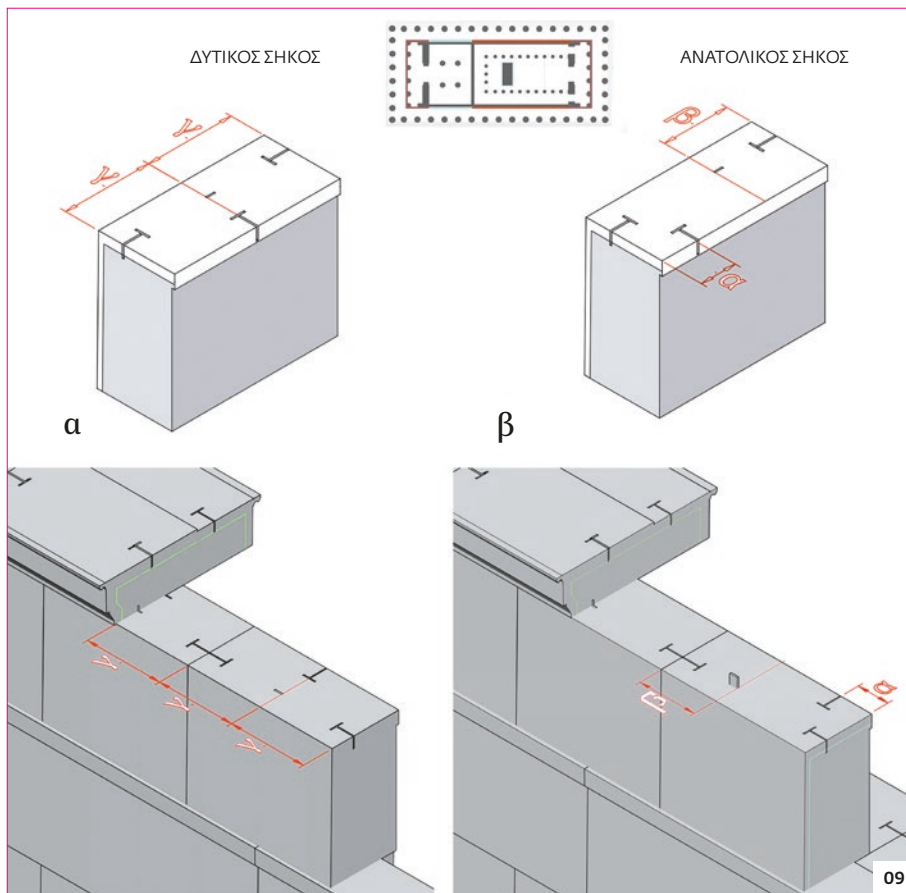
Δ. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ ΤΟΥ ΣΗΚΟΥ

Η τυποποιημένη μορφή και οι διατηρούμενες στρώσεις των εξωτερικών παρειών των μακρών πλευρών επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε με κάθε λεπτομέρεια τη δομή στην εξωτερική τους πλευρά, σε όλο το μήκος του Σηκού. Τι συνέβαινε όμως με την εσωτερική πλευρά των τοίχων, η οποία έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό;

Η μεγάλη πυρκαγιά του 3ου αιώνα μ.Χ., η εκτεταμένη επισκευή που ακολούθησε και η ανατίναξη το 1687 εξαφάνισαν τα ίχνη από την εσωτερική πλευρά των τοίχων στις ανώτερες στρώσεις (18n–22n). Η μορφή τους συνάγεται από την αντιπαραβολή τεκμηρίων από τα μέλη της εξωτερικής παρειάς και από την πλοκή με τον δυτικό τοίχο ο οποίος σώζεται σε όλο το ύψος.

Το ισόδομο σύστημα των τοίχων των μακρών πλευρών επαναλαμβάνεται στο εσωτερικό του ναού ομοίως με το εξωτερικό. Η εσωτερική όψη είναι «καθρέπτης» της εξωτερικής παρειάς. Οι στρώσεις με τους μπατικούς λίθους «κλειδώνουν» τη διάταξη των λίθων μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής πλευράς. Ως εκ τούτου οι λιθόπλινθοι της εσωτερικής πλευράς ήταν τοποθετημένες με τον ίδιο τρόπο και απολύτως συμμετρικά με αυτές της εξωτερικής πλευράς τους.

Τα αντιθήματα των επίτοιχων επιστυλίων, τα οποία διαμόρφωναν το πρόσωπο στην εσωτερική πλευρά των τοίχων, ήταν συνήθεις λιθόπλινθοι ύψους περίπου 52,2 εκ., ομοίως με τις υπόλοιπες στρώσεις της ισόδομης τοιχοποιίας. Αυτό συμπεραίνεται από τη μορφή των επίτοιχων επιστυλίων. Τα μάρμαρα αυτά, με ύψος περίπου 104,4 εκ., διαθέτουν, εκτός από τη συνήθη ταινία επαφής στο άνω μέρος της οπίσθιας πλευράς τους, μια δεύτερη οριζόντια ταινία επαφής στο μέσον του ύψους τους. Ως εκ τούτου είναι σαφές πως τα αντιθήματά τους στην εσωτερική πλευρά διαμορφώνονταν σε δύο στρώσεις, ύψους περίπου 52,2 εκ. (εικ. 8β, γ).

09α-β

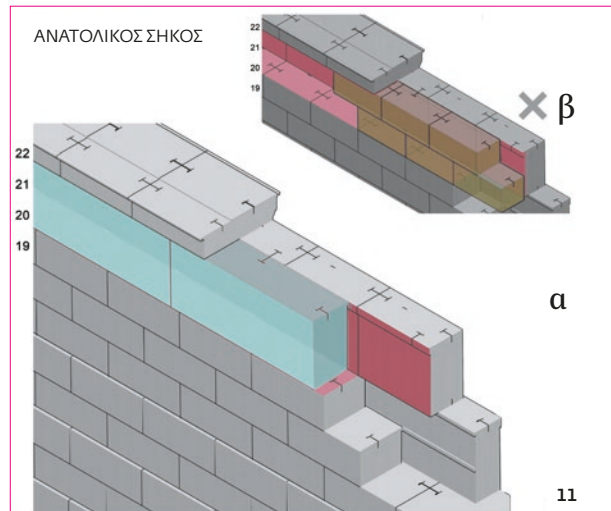
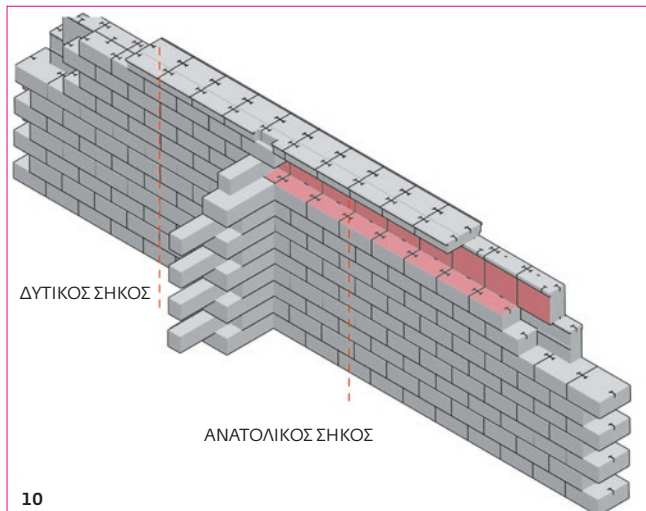
Τυπική πλοκή των λίθων της ζωφόρου. α. Δυτικός Σηκός. Τυπική θέση θράνου (γ) και εγκάρσιου συνδέσμου (γ), β. Ανατολικός Σηκός. Μετάθεση του θράνου (β) και μετάθεση του εγκάρσιου συνδέσμου (α). Σχ.: Β.Μ.

10

Οι ανώτερες στρώσεις των τοίχων του Σηκού όπως τεκμηριώνονται από τα στοιχεία των σωζόμενων λίθων. Ερυθρό: η θέση των άγνωστων αντιθημάτων της ζωφόρου. Διακεκομμένες γραμμές στον δυτικό Σηκό: τυπική ευθυγράμμιση των αρμών του θράνου. Διακεκομμένες γραμμές στον ανατολικό Σηκό: μετάθεση του θράνου. Σχ.: Β.Μ.

11α-β

Αποκατάσταση του ελλείποντος τμήματος του Σηκού 20ής και 21ης στρώσης: α. με λίθους διπλού μήκους και διπλού ύψους – αποδεκτή πλοκή, β. με λίθους τυπικού μεγέθους – μη αποδεκτή ευθυγράμμιση των κατακόρυφων αρμών 19ης και 20ής στρώσης. Σχ.: Β.Μ.

12

Αποκατάσταση της εσωτερικής και της εξωτερικής όψης του ανατολικού Σηκού (οι δύο ζωφόροι με κυανό). Σχ.: Β.Μ.

Ο μεγάλος αριθμός των διασωθέντων επιστυλίων (23 από τα 40) αποτελεί ασφαλές τεκμήριο αναπαράστασης για το δυτικό όσο και το ανατολικό μέρος των τοίχων και επομένως τεκμηριώνεται με ασφάλεια η διάταξη των αντιθημάτων των επίτοιχων επιστυλίων: δύο σειρές δρομικών λίθων, τόσο στον δυτικό Σηκό όσο και στον ανατολικό Σηκό. Αυτή είναι εξάλλου η γενικώς αποδεκτή αποκατάσταση των τοίχων σε αυτήν τη στάθμη¹⁶.

Αυτά συμβαίνουν έως τη στρώση των επιστυλίων σε βόρειο και νότιο τοίχο σε όλο το μήκος τους, δηλαδή έως την 17η στρώση η πλοκή είναι πανομοιότυπη στους δύο χώρους του Σηκού¹⁷. Όμως από εκεί και πάνω, δηλαδή στη στρώση της ζωφόρου, υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ ανατολικού Σηκού και δυτικού διαμερίσματος, όχι στην εξωτερική πλευρά, στους λίθους της ζωφόρου, αλλά στην εσωτερική, στα αντιθήματά τους.

Μάρτυρες της παρατηρούμενης διαφοροποίησης είναι οι ίδιοι οι λίθοι της ζωφόρου. Από το σύνολο των λίθων των μακρών πλευρών που σήμερα φυλάσσονται στο Βρετανικό Μουσείο και στο Μουσείο της Ακρόπολης, διασώθηκαν ίχνη οικοδόμησης στην άνω επιφάνειά τους τουλάχιστον σε ένα κλάσμα αυτών. Οι λίθοι στο Βρετανικό Μουσείο είναι αποτετηγμένοι, έχουν προιονιστεί ή απολαξευτεί από τα συνεργεία του Έλγιν και διατηρούν μόνο ένα μικρό μέρος της άνω έδρας. Ως εκ τούτου τα οικοδομικά στοιχεία που θα μας ενδιέφεραν εδώ για τα αντιθήματα έχουν χαθεί. Αντίθετα, ίχνη οικοδόμησης διατηρούν τα αποκόμματα αυτών των προιονισμένων λίθων της ζωφόρου που έμειναν στην Ακρόπολη.

Ε. ΝΕΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΖΩΦΟΡΟΥ

Οι οικοδομικές εντορμίες στην άνω έδρα των λίθων της ζωφόρου είναι ενδεικτικές της πλοκής των λίθων της με τα αντιθήματά τους και τους υπερκείμενους θράνους. Από τα ταυτισμένα αποκόμματα των προιονισμένων λίθων και τους λίθους της ζωφόρου εκ των μακρών πλευρών της συλλογής του Μουσείου της Ακρόπολης¹⁸, τεκμηριώνονται δύο σημαντικές διαφοροποιήσεις στην πλοκή εσωτερικών και εξωτερικών λίθων μεταξύ ανατολικού και δυτικού Σηκού:

α) Η συστηματική μετάθεση των θράνων στον ανατολικό Σηκό

Στις μακρές πλευρές των τοίχων του Σηκού, όπως είναι γνωστό, οι θράνοι αποτελούν μέρος της ισόδομης τοιχοποιίας. Στις αγελαίες θέσεις, έχουν μήκος όμοιο με τη ζωφόρο, δηλαδή 122 εκ. και ήταν μπατικοί, είχαν δηλαδή πρόσωπο και στο εσωτερικό. Στους αγελαίους λίθους της ζωφόρου δυτικά του μεσότοιχου, δηλαδή στους λίθους που αντιστοιχούν στον δυτικό Σηκό, ο αρμός των θράνων τοποθετείται ακριβώς στο μέσον (βλ. εικ. 9α). Όμως στους αγελαίους λίθους της ζωφόρου ανατολικά του μεσότοιχου, δηλαδή στους λίθους που αντιστοιχούν στον ανατολικό Σηκό, οι αρμοί των θράνων δεν τέθηκαν στον μέσον των υποκείμενων λίθων της ζωφόρου (των 122 εκ.), όπως ορίζεται από το πλήρες και συνεπές ισόδομο σύστημα της τοιχοποιίας το οποίο τηρήθηκε σε όλες τις άλλες στρώσεις. Οι θράνοι τέθηκαν σε απόσταση $\beta=46 (\pm 1)$ εκ. από το ανατολικό άκρο των λίθων της ζωφόρου (εικ. 9β). Οι αρμοί ήταν δηλαδή μεταθεμένοι κατά $15 (\pm 1)$ εκ. από το μέσον προς τα δυτικά (σε μήκος που αντιστοιχεί περίπου στο $1/8$ της μονάδας του ισόδομου συστήματος). Η μετάθεση του θράνου προς τα δυτικά θα ήταν εμφανής στην εξωτερική πλευ-

ρά των τοίχων. Οι κατακόρυφοι αρμοί στη στρώση των θράνων επάνω από τη ζωφόρο θα παρουσίαζαν απόκλιση από το ισόδομο σύστημα. Η ανακολουθία αυτή θα γινόταν αισθητή για το μεγαλύτερο μέρος των τοίχων, περί τα $2/3$ του συνολικού μήκους τους, δηλαδή σε μήκος περίπου 30 μ.

β) Η συστηματική μετάθεση του εγκάρσιου συνδέσμου στους λίθους της ζωφόρου στον ανατολικό Σηκό

Η δεύτερη ανακολουθία αφορά τη μετάθεση του εγκάρσιου συνδέσμου των λίθων της ιωνικής ζωφόρου. Ο σύνδεσμος αυτός εξασφάλιζε τη σύνδεση των λίθων της ζωφόρου με τα αντιθήματά τους, δηλαδή με τους λίθους που ήταν εμφανείς στο εσωτερικό του Σηκού. Ενώ στους λίθους της ζωφόρου του δυτικού Σηκού, ο εγκάρσιος σύνδεσμος βρισκόταν στο μέσον του μήκους της (εικ. 9α), όπως δηλαδή αρμόζει σε ένα κανονικό ισόδομο σύστημα, στον ανατολικό Σηκό, όπου σώζονται ίχνη των εντορμιών των συνδέσμων, αυτά δείχνουν πως ο εγκάρσιος σύνδεσμος είχε τοποθετηθεί σε έκκεντρη θέση. Βρισκόταν πλησίον του ενός εκ των άκρων του, σε απόσταση της τάξης $\alpha=27 (\pm 3)$ εκ. (σε μήκος που αντιστοιχεί περί τα $2/8$ της μονάδας του ισόδομου συστήματος) (εικ. 10β). Η αγκύρωση αυτή είναι αντικανονική αν εξεταστεί ως προς τον ίδιο τον λίθο. Η απόσταση από το άκρο του είναι σχετικά μικρή αλλά δομικά επαρκής. Η μετάθεση του εγκάρσιου συνδέσμου εξακριβώνεται σε όλους τους λίθους της ζωφόρου στους οποίους διασώζονται τα αντίστοιχα τμήματα της άνω έδρας τους από αυτήν την περιοχή. Από την απουσία συνδέσμων σε ορισμένους άλλους, συμπεραίνεται πως εγκάρσιοι σύνδεσμοι είχαν τοποθετηθεί σε κάθε δεύτερο λίθο της ζωφόρου.

Τι ήταν αυτό που επέβαλε τέτοια αναστάτωση στο ισόδομο σύστημα στη στρώση της ιωνικής ζωφόρου;

ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΤΑΣΗ: ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΖΩΦΟΡΟΣ

Αυτά τα άγνωστα έως τώρα στοιχεία αποτελούν αξιόπιστες ενδείξεις για τη μορφή που είχε η ανώτατη στρώση λιθοπλίνθων στο εσωτερικό του ανατολικού Σηκού.

Για την ερμηνεία της αντικανονικής διάταξης των λίθων εξετάστηκε το σύστημα των αρμών των λίθων, από την 19η έως την 22η στρώση (εικ. 10). Η μετάθεση των συνδετηρίων στον ανατολικό Σηκό αποκλείει να βρίσκονταν κανονικοί λίθοι στην 20ή και στην 21η στρώση (μήκους 122 εκ. και ύψους 52 εκ.), ομοίως με τις υπόλοιπες στρώσεις, διότι σε αυτήν την περίπτωση τα συνδετήρια θα «έδεναν» τα αντιθήματα έκκεντρα.

Η μετάθεση του εγκάρσιου συνδέσμου προς το άκρο των λίθων της ζωφόρου δείχνει ότι το αντιθήμα δεν ήταν ομοίωτο, όπως ίσχυε στον δυτικό Σηκό (εικ. 10). Το μέσον του λίθου της ζωφόρου αντιστοιχούσε στο άκρο του αντιθημάτων του. Η κανονική πλοκή των αρμών αποκαθίσταται αν τα αντιθήματα διέθεταν διπλό ύψος. Στην περίπτωση που υπήρχαν δύο λίθοι στην 20ή και 21η στρώση, κανονικού ύψους, τότε η μετάθεση των λίθων της 21ης κατά μισό δόμο θα είχε ως αποτέλεσμα να συμπίπτουν οι κατακόρυφοι αρμοί τους με τους αρμούς της 20ης στρώσης. Για τον λόγο αυτό η υπόθεση δύο καθ' ύψος λίθων στην εσωτερική πλευρά του τοίχου δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή (εικ. 11β).

Η μετάθεση του συνδέσμου στο άκρο του λίθου της ζωφόρου και η παρουσία συνδετηρίου μόνο σε κάθε δεύτερο λίθο αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις για τη σύνδεση των λίθων της

ζωφόρου με αντιθήματα διπλάσιου μήκους, δηλαδή μήκους 244 εκ. Έτσι δημιουργείται κανονικός ρυθμός στα συνδετήρια των αντιθημάτων του ανατολικού Σηκού. Σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία, το εγκάρσιο συνδετήριο από το άκρο κάθε δεύτερου λίθου της ζωφόρου αγκυρωνόταν περί το μέσον του μήκους του αντιθήματος (εικ. 11α). Η εγκάρσια σύνδεση των λιθοπλίνθων θα ήταν ανάλογη με τη γνωστή σύνδεση του επίτοιχου επιστυλίου μήκους 244 εκ. και των αντιθημάτων του μήκους 122 εκ. (εικ. 8β).

Το ίδιο συμπέρασμα, δηλαδή ότι το αντιθήμα της ζωφόρου του ανατολικού Σηκού καταλάμβανε ύψος δύο στρώσεων και μήκος δύο λιθοπλίνθων, υποστηρίζεται επίσης από τη μετάθεση των θράνων 15 (±1) εκ. δυτικότερα από το κανονικό. Οι αρμοί των θράνων δεν θα μπορούσαν να βρίσκονται ούτε στο άκρο των λίθων της ιωνικής ζωφόρου, γιατί αυτό θα αποτελούσε σφάλμα στην πλοκή των λίθων εξωτερικά, αλλά ούτε στο μέσον τους, γιατί θα προκαλούσε σφάλμα στην πλοκή των λίθων εσωτερικά. Η μετάθεση των αρμών των θράνων επέτρεπε να αποφευχθούν συμπτώσεις με τους κατακόρυφους αρμούς των υποκειμένων — κανονικών — στρώσεων, της 19ης.

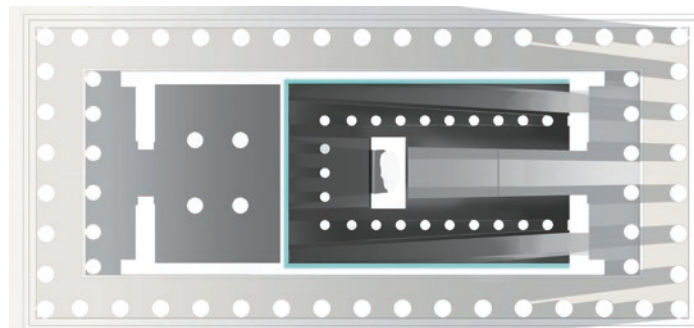
Με τις οικοδομικές ακανονιστίες στην άνω έδρα των λίθων τεκμηριώνεται με ασφάλεια πως στον ανατολικό Σηκό, άνω της 19ης στρώσης, στο εσωτερικό των μακρών πλευρών, η στρώση απαρτιζόταν από λίθους διπλού μήκους, 244 εκ., και διπλού ύψους 101,5 εκ., ομοίως με την ιωνική ζωφόρο, στην εξωτερική πλευρά των τοίχων (εικ. 12).

Για μια επισκόπηση του εσωτερικού του ανατολικού Σηκού, πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη οι στενές πλευρές, δηλαδή ο ανατολικός τοίχος και ο μεσότοιχος. Από τα διαθέσιμα στοιχεία, υποστηρίζεται πως η στρώση αντιθημάτων διπλάσιου ύψους και διπλάσιου μήκους των μακρών πλευρών επεκτεινόταν στον μεσότοιχο και όχι στον θυραίο τοίχο, που στη στάθμη αυτή αποτελούνταν καθ' ύψος από δύο στρώσεις λίθων¹⁹. Επομένως θα πρέπει να υποθέσουμε πως στο ανώτερο μέρος της εσωτερικής τοιχοποιίας, η ιδιόμορφη αυτή στρώση αντιθημάτων ακολουθούσε διάταξη σχήματος Π. Ήταν ομοίothη με τη διάταξη της εσωτερικής δίτονης κιονοστοιχίας περιμετρικά του λατρευτικού αγάλματος, η οποία καθόριζε την αρχιτεκτονική του ανατολικού Σηκού (εικ. 13).

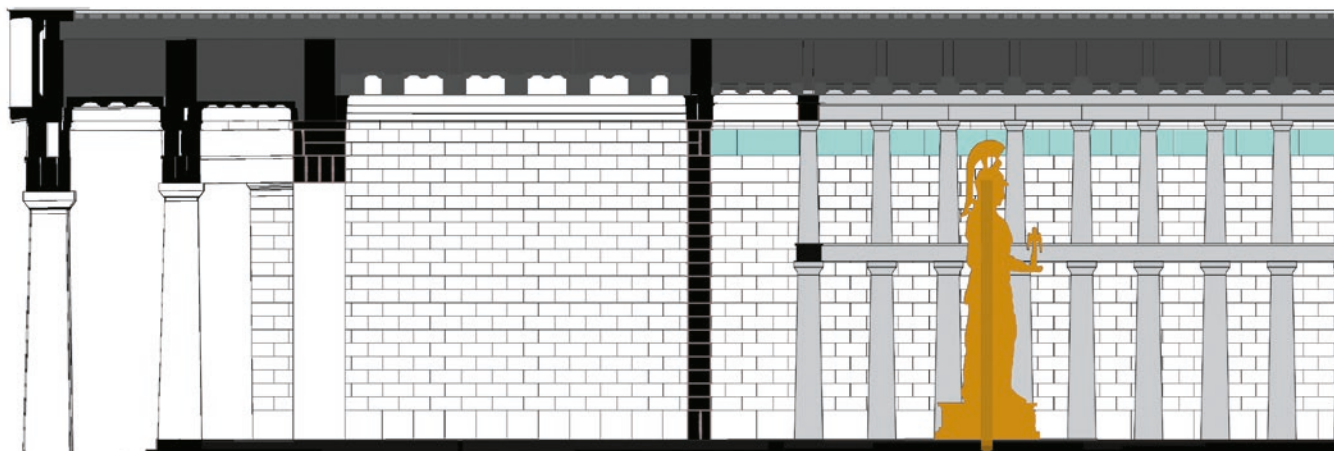
Η εσωτερική στρώση αντικατοπτρίζει την αρχιτεκτονική λειτουργία της εξωτερικής στρώσης, της ιωνικής ζωφόρου, και δεν ήταν απλώς το αντίθημά της. Η δομή της στρώσης αυτής ήταν ουσιώδης για τη διαμόρφωση των εσωτερικών όψεων του Σηκού και μάλιστα με επιπτώσεις στην κανονικότητα της ισοδομικής τοιχοποιίας. Επομένως, ο όρος αντιθήμα δεν ενδείκνυται για την περιγραφή της, καθώς δεν ανταποκρίνεται στην ιδιαίτερη σημασία της. Η περιγραφή της ως εσωτερικής ζωφόρου, διακοσμημένης ή μη, η οποία επεκτείνεται κατά μήκος των τριών πλευρών του εσωτερικού, θεωρείται καταλληλότερη, καθώς έτσι αποδίδει την αρχιτεκτονική υπόστασή της (εικ. 14, 15). Φυσικά, τα μέχρι σήμερα στοιχεία δεν επαρκούν για να μιλήσουμε με σιγουριά για μια διακοσμημένη εσωτερική ζωφόρο, γιατί προς το παρόν είναι αδύνατο να εξακριβωθεί εάν ήταν ζωγραφισμένη, γλυπτική, διακοσμημένη με προσαρτημένο ανάγλυφο ή ήταν μια απλή, ακόσμητη επιφάνεια (όπως στο εσωτερικό της δυτικής Πρόστασης, του Οπισθόναου).

Α. ΔΙΑΚΟΣΜΗΜΕΝΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΖΩΦΟΡΟΣ;

Το μέγεθος των λίθων της εσωτερικής ζωφόρου είναι ένα κρίσιμο στοιχείο το οποίο μπορεί να υποστηρίξει τη διερεύνηση του ερωτήματος της διακόσμησης: Η χρήση μεγάλων λίθων, μήκους 244 εκ., είναι ενδεικτική της προσοχής που δόθηκε στην εσωτερική όψη των τοίχων²⁰. Ως γενική αρχή, η χρήση λίθων μεγαλύτερων διαστάσεων στην ανώτερη στρώση των τοίχων παρέχει ένα δομικό πλεονέκτημα για το πιο ευάλωτο τμήμα της κατασκευής, το οποίο έφερε το μεγαλύτερο μέρος του βάρους της οροφής. Κατά κανόνα, στην περίπτωση μπα-

13

14

τικών τοίχων, οι λίθοι μεγαλύτερων διαστάσεων τοποθετούνται στην εξωτερική όψη. Μια ενισχυμένη ζώνη στην ανώτερη στρώση των τοίχων θα ισχυροποιούσε δομικά τον Σηκό έναντι οριζόντιων τάσεων. Ωστόσο, στον ανατολικό Σηκό του Παρθενώνα, για την εξωτερική πλευρά των τοίχων δεν επιλέχθηκαν οι μεγάλοι λίθοι, με τους οποίους θα περιορίζονταν σημαντικά οι κατακόρυφοι αρμοί και οι διακοπές αντίστοιχα στην ανάγλυφη ζωφόρο. Αυτή η ασυνήθιστη επιλογή μεγαλύτερων μαρμάρων στο εσωτερικό του Σηκού θα μπορούσε να εξηγηθεί καλύτερα εάν ο σκοπός ήταν να ενισχυθεί ο αρχιτεκτονικός ή ίσως ο διακοσμητικός τους ρόλος²¹ (εικ. 12).

Β. Η ΦΩΤΕΙΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΗΚΟΥ

Μια άλλη αρχιτεκτονική πτυχή που σχετίζεται με το ζήτημα της διακοσμημένης εσωτερικής ζωφόρου είναι το επίπεδο φωτεινότητας του εσωτερικού του ανατολικού Σηκού του Παρθενώνα και η ορατότητα των ανώτερων τμημάτων του τοίχου. Γενικά, υποθέτουμε ότι ο φωτισμός στους εσωτερικούς χώρους των ελληνικών ναών ήταν περιορισμένος²². Αλλά στην περίπτωση του Παρθενώνα, οι λεπτομέρειες του σχεδίου δείχνουν μέριμνα για τον φωτισμό του.

Στη μεγαλύτερη φωτεινότητα και οπτική επίδραση συνέβαλαν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα στην αρχιτεκτονική του: α) το σχετικά ρηχό περιστύλιο στις στενές πλευρές, β) οι αβαθείς Προστάσεις, γ) η πρόστυλη ανατολική Πρόσταση – Πρόναος και δ) οι λεπτοί κίονες του Πρόναου²³. Κάθε ένα από αυτά τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά έφερνε τον

13

Η διάταξη σε σχήμα Π της εσωτερικής ζωφόρου και της εσωτερικής κιονοστοιχίας. Συμβατική προσομοίωση φωτισμού του Σηκού (εσωτερική ζωφόρος με κυανό). Σχ.: Β.Μ.

14

Διαμήκης τομή του Σηκού. Με κυανό, η εσωτερική ζωφόρος. Σχ.: Β.Μ.

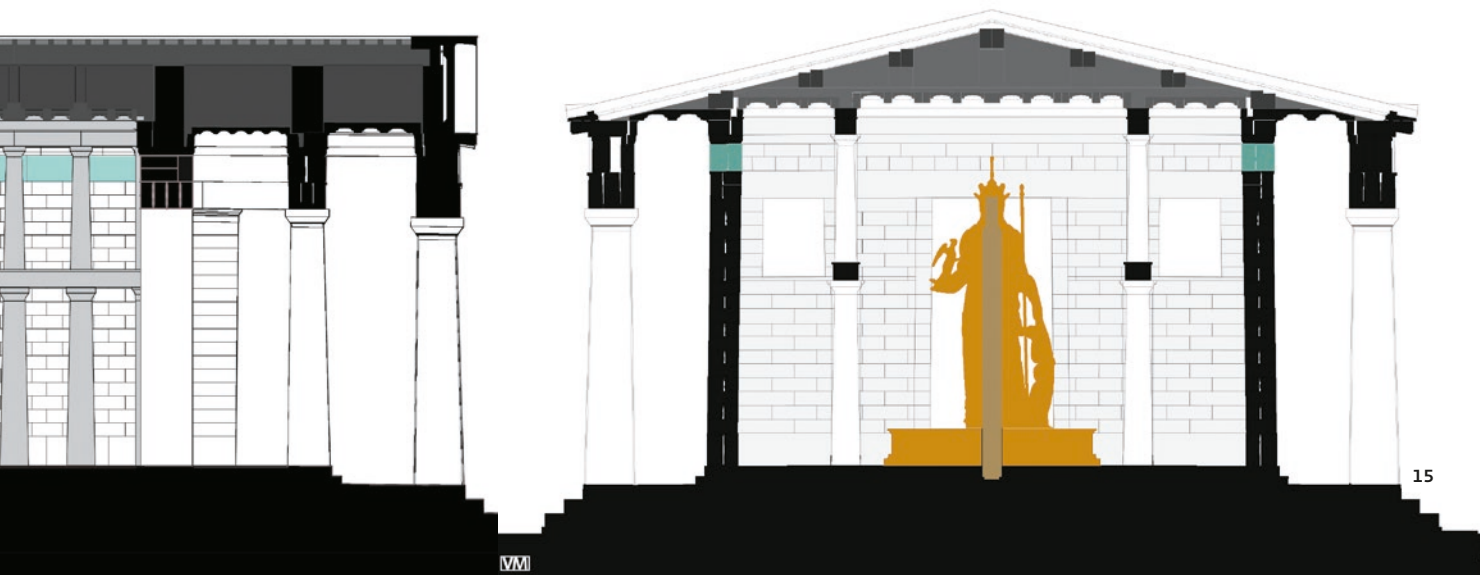
15

Εγκάρσια τομή του ανατολικού Σηκού. Με κυανό, η εσωτερική ζωφόρος. Σχ.: Β.Μ.

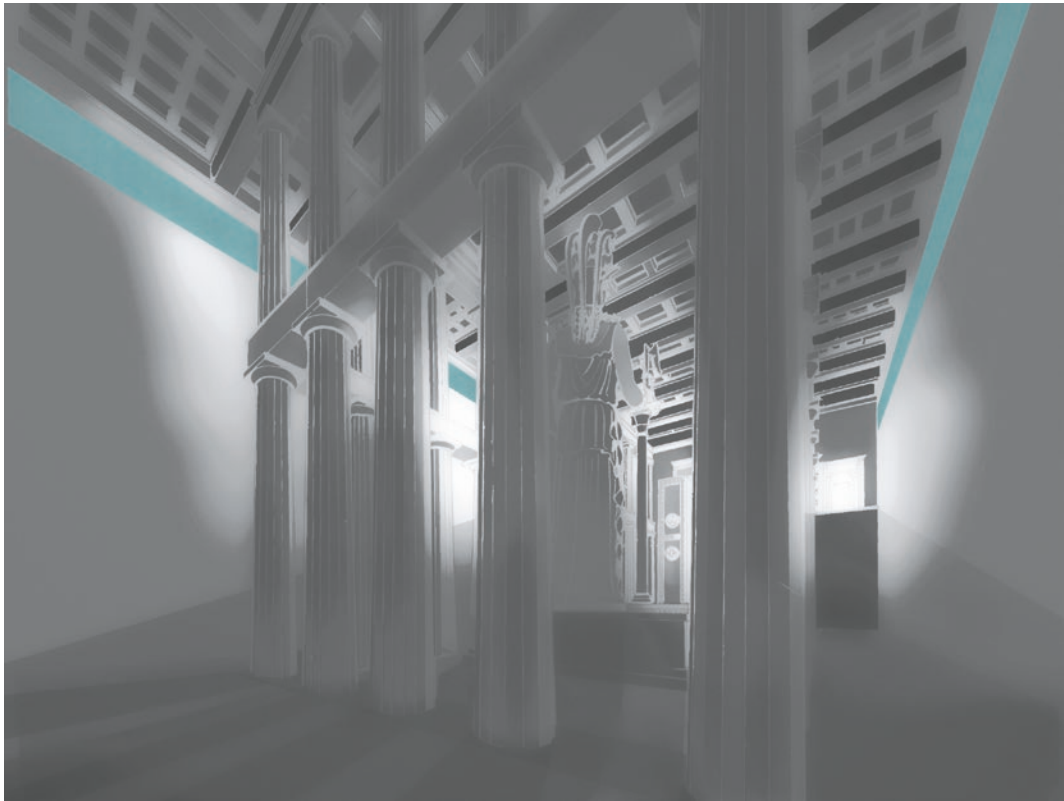
Σηκό πιο κοντά στον υπαίθριο χώρο ενισχύοντας τη φωτεινότητά του. Οι αρχιτέκτονες του Παρθενώνα θυσιάσαν ευρύχωρες στοές και Προστάσεις για να αυξήσουν το φυσικό φως στο εσωτερικό.

Η μεγαλειώδης ανατολική θύρα με τις κολοσιαίες διαστάσεις της (4,80x9,60 μ.) αποτελούσε τον κύριο ρυθμιστή του φωτισμού του εσωτερικού και ειδικότερα του λατρευτικού αγάλματος. Τα δύο παράθυρα στον ανατολικό τοίχο είχαν μια ενδιαφέρουσα συμβολή στον φωτισμό των πλάγιων κλιτών. Βρίσκονταν περισσότερα από 7 μέτρα πάνω από το δάπεδο, αντιστοιχούσαν στο κέντρο καθενός από τα πλάγια κλίτη της εσωτερικής κιονοστοιχίας, επιτρέποντας τον φωτισμό τους, ακόμη και όταν τα θυρόφυλλα της ανατολικής θύρας ήταν κλειστά, ενώ η εσωτερική κιονοστοιχία θα εμπόδιζε τον φωτισμό προς το κεντρικό κλίτος²⁴. Για τον λόγο αυτό, έχει υποστηριχθεί ότι δεν βοήθησαν στον φωτισμό του λατρευτικού αγάλματος. Αντίθετα, αυτά τα παράθυρα θα ήταν από φωτιστική άποψη λειτουργικά, αν σκοπός τους ήταν να φέρουν περισσότερο φυσικό φως σε μια εσωτερική ζωφόρο και να αναδείξουν τις ανάγλυφες μορφές της (εικ. 16).

Μια ακόμη ιδιομορφία του σχεδίου του Παρθενώνα μπορεί να υποστηρίξει ένα επιχειρήμα υπέρ μιας διακοσμημένης εσωτερικής ζωφόρου σε σχέση με την ιδιαίτερη θέση των παραθύρων. Είναι το अपαράμιλλο πλάτος των πλευρικών κλιτών. Συνήθως στους δωρικούς ναούς το αντίστοιχο μέγεθος δεν είναι μόνο πολύ μικρότερο. Η απόσταση των κίωνων από τους τοίχους είναι υποτυπώδης, απαγορευτική για τη διαμόρφωση πλάγιων κλιτών. Οι κίονες απέχουν ελάχιστα από τους τοίχους και αποτελούν μόνο μέρος της αρχιτεκτονικής διάπλασης των εσωτερικών όψεων. Αντίθετα στον Παρθενώνα διαμορφωνόταν ζωτικός χώρος πίσω από τους κίονες. Το μεγάλο πλάτος των κλιτών θα ήταν κατανοητό αν προοριζόταν να φιλοξενήσει μια διακοσμημένη ζωφόρο. Η σύνθεση εσωτερικής δωρικής κιονοστοιχίας και εσωτερικής ζωφόρου θα ανακαλούσε τη σύνθεση της δωρικής Περίστασης σε σχέση με την ιωνική ζωφόρο στην εξωτερική όψη του Σηκού (εικ. 14, 15). Η εσωτερική δωρική κιονοστοιχία θα πλαισίωνε τις θεάσεις μιας συνεχούς ζωφόρου η οποία αναπτυσσόταν σε ένα δεύτερο επίπεδο θέα-

Τα παράθυρα στον ανατολικό τοίχο του Σηκού και ο ρόλος τους στον φωτισμό της εσωτερικής ζωφόρου (με κυανό). Επεξεργασία-απόδοση φωτοσκίασης: Β.Μ., βασισμένο σε προοπτικό σχέδιο του Μ. Κορρέ.

σης, σε βάθος ανάλογο με αυτό της ιωνικής ζωφόρου ως προς τους πολύ μεγαλύτερους κίονες της Περίστασης.

Η ύπαρξη εσωτερικής ζωφόρου σε δωρικό ναό φέρνει σίγουρα στον νου τον αξιοσημείωτο Σηκό του ναού του Επικούριου Απόλλωνα στις Βάσες. Η καινοτόμος ιδέα μιας εσωτερικής ζωφόρου σε έναν επαρχιακό ναό θα μπορούσε να εξηγηθεί ως συνέχεια του παραδείγματος του Παρθενώνα. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο αρχιτέκτονας του Παρθενώνα, ο Ικτίνος, αμέσως μετά το μεγαλειώδες έργο του στην Αθήνα, θα είχε επιδειξει το εκλεπτυσμένο αρχιτεκτονικό του σχέδιο ενσωματώνοντας μια ανάγλυφη ζωφόρο στον Σηκό του αρκαδικού ναού.

Στον Σηκό του Παρθενώνα, μια διακοσμημένη εσωτερική ζωφόρος θα έπαιζε ουσιαστικό ρόλο στην ευρύτερη αφήγηση του ασυναγώνιστα πλούσιου γλυπτικού του προγράμματος. Η διάταξη σε σχήμα Π θα ήταν σε αρχιτεκτονική και γλυπτική αρμονία με την άλλη ζωφόρο γύρω από τη βάση του αγάλματος. Δηλαδή θα συνέβαλλε στην «αποθέωση» του μνημειώδους χρυσελεφάντινου αγάλματος της θεάς Αθηνάς, τον λόγο ύπαρξης του ναού.

Δεν υπάρχουν ταυτισμένα ευρήματα αυτής της στρώσης. Αν

η ζωφόρος ήταν ανάγλυφη, το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς της θα καταστράφηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του ζου αιώνα μ.Χ., η οποία έπληξε κυρίως το εσωτερικό του Σηκού. Όμως η ανακάλυψη μιας ζωφόρου στο εσωτερικό του Σηκού θέτει νέα δεδομένα για την επανεξέταση των θραυσμάτων φειδικής τέχνης τα οποία λανθάνουν στις αποθήκες των μουσείων²⁵.

Ευχαριστίες

Η έρευνα για τους αποτετμημένους λίθους της Ακρόπολης δεν θα μπορούσε να είχε γίνει δίχως την υποστήριξη της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Ακρόπολεως, του καθηγητή Μανόλη Κορρέ, της επίτιμης διευθύντριας της ΥΣΜΑ Μαρίας Ιωαννίδου, της διευθύντριας της ΥΣΜΑ Βασιλικής Ελευθερίου, του Νίκου Τογανίδη, προϊστάμενου του έργου αποκατάστασης του Παρθενώνα έως το 2011, των συναδέλφων Άγγελου Παπανδρόπουλου και Κλειούς Ματάλα, της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, που μου πρόσφερε τη δυνατότητα να συμβουλευτώ το αρχείο Dinsmoor, του Ιδρύματος Leventis και για την κάλυψη των εξόδων μετάβασης στο Βρετανικό Μουσείο το 2011, της Βρετανικής Σχολής Αθηνών και του διευθυντή της John Bennet έως το 2022, με τη χορήγηση της υποτροφίας της εκατονταετηρίδας της Σχολής για την κάλυψη των εξόδων κατά την παραμονή μου στο Λονδίνο τον Μάιο του 2017, του τμήματος «Greece and Rome» του Βρετανικού Μουσείου, και την ευγενική και αποτελεσματική βοήθεια κατά την εκεί επίτοπια έρευνα ιδιαίτερος του δρος Ian Jenkins, μέντορα αυτής της έρευνας.

Σημειώσεις

* Η έρευνα για τους αποτετμημένους λίθους παρουσιάστηκε στη Βρετανική Σχολή Αθηνών το 2018, με τίτλο «Τα πρόσωπα των λίθων – οι αποτετμημένοι λίθοι της Παρθενώνειας ζωφόρου» και, ειδικότερα, τα νέα στοιχεία για την ύπαρξη εσωτερικής ζωφόρου παρουσιάστηκαν στο συνέδριο *From Kallias to Kritias* στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα το 2019 με τίτλο «News from the Parthenon Cella: The Question of an Inner Frieze».

1 Ridgway 1999, σ. 9, Marconi 2009, σ. 166.

2 Οι δύο χώροι του διπλού Σηκού διακρίνονται σε ανατολικό και δυτικό. Οι όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί στην ελληνική βιβλιογραφία, για τον ανατολικό Σηκό, είναι: κυρίως ναός, Εκατόμπεδος, και για τον δυτικό

Σηκό είναι: Οπισθόδομος, δυτικό διαμέρισμα, κυρίως Παρθενών. Βλ. Ορλάνδος 1977-8, σ. 351, 413-422.

3 Smith 1916, σ. 202.

4 Dinsmoor 1954, Κορρές 1983, σ. 356-7.

5 Smith / Hunt 1916, σ. 237, Williams 2002, σ. 132-145.

6 Η έρευνά του, υπό μορφή δακτυλογραφημένων σημειώσεων, βρίσκεται στο Αρχείο Dinsmoor της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα.

7 Dinsmoor 1954.

- 8 Κορρές / Μπούρας 1983, σ. 374, Κορρές 1989, σ. 60, σημ. 49 και Πίν. 9.
- 9 Κορρές / Μπούρας 1983, σ. 44–53.
- 10 Κορρές 1988, Coulton 2000, με σύνοψη της προηγούμενης έρευνας.
- 11 Coulton 2000.
- 12 Μια ακόμη περίπτωση είναι ο ναός της Παλληνίδος Αθηνάς εφόσον εσταθεί η απόδοση στον ναό αυτό της ζωφόρου με το υψηλό ανάγλυφο, θραύσματα της οποίας βρέθηκαν στην αρχαία Αγορά, βλ. Stewart κ.ά. 2019.
- 13 Βλ. Gruben 2000, σ. 237.
- 14 Κορρές / Μπούρας 1983, σ. 41, Κορρές 1988.
- 15 Για την ορατότητα της ζωφόρου, βλ. Stillwell 1969, Osborne 1987, Ridgway 1999, σ. 81–82, Neils 2001, σ. 33, Marconi 2009, σ. 160–163.
- 16 Βλ. Ορλάνδος 1977–8, Κορρές / Μπούρας 1983, Τογανίδης 1994, Παράσχη / Τογανίδης 2002, Ματάλα / Τογανίδης 2002.
- 17 Επιβάλλεται από την εναλλαγή μπατικών και δρομικών στρώσεων, και επίσης τεκμηριώνεται από τις ταυτισμένες λιθοπλίνθους των τοίχων, βλ. σχετικές μελέτες των Τογανίδη, Ματάλα, Παπανδρόπουλου, Παράσχη και Σκαρή στο πλαίσιο του προγράμματος αποκατάστασης του Παρθενώνα που υλοποιείται υπό τη διεύθυνση της ΥΣΜΑ.
- 18 Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας, είχα επίσης την ευκαιρία να συμβουλευτώ τα σχέδια αποτύπωσης των αφανών σήμερα πλευρών των λίθων της ζωφόρου που εκτίθενται στο Μουσείο της Ακρόπολης, τα οποία έγιναν από τους συναδέλφους Άγγελο Παπανδρόπουλο και Κλειώ Ματάλα (αρχείο της ΥΣΜΑ–ΕΣΜΑ).
- 19 Κορρές / Μπούρας 1983, Korres 1984, σ. 51.
- 20 Η χρήση μεγαλύτερων λίθων στην κορυφή των τοίχων που σχηματίζουν μια ακόσμητη ζωφόρο ανήκει στο ρεπερτόριο της κλασικής αρχιτεκτονικής. Βλέπε, για παράδειγμα, τη στρώση διπλού ύψους στο εσωτερικό της Πινακοθήκης των Προπυλαίων, η οποία μάλιστα διακόπτεται στον θυραίο τοίχο. Travlos 1971, εικ. 618.
- 21 Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη η διάσταση των λίθων ως ουσιαστικός παράγοντας στην οικονομία του κτιρίου. Η χρήση μεγάλων τεμαχίων είναι πιο οικονομική όσον αφορά τη συναρμογή και την τοποθέτηση, βλ. Κορρές / Μπούρας 1983, σ. 45.
- 22 Miles 2016, σ. 206–208.
- 23 Ο Stevens (1955, σ. 243) υποστήριξε ότι οι διαστάσεις της ανατολικής θύρας, οι λεπτοί κίονες του Πρόναου και η γωνιακή συστολή των κίωνων στον Πρόναο και στην ανατολική πρόσοψη συνέβαλλαν στον φωτισμό του Σηκού από τα ανατολικά. Κατά την άποψή μου, οι εξαιρετικά ρηχές στοές και οι Προστάσεις του Παρθενώνα μπορεί να ερμηνευθούν ως μια προσπάθεια να αυξηθεί το φως στον Σηκό.
- 24 Για τα παράθυρα του Σηκού, βλ. Korres 1984, Skrabei 1990, σ. 39, Williamson 1993, σ. 25.
- 25 Για παράδειγμα, η λεγόμενη ζωφόρος με υψηλό ανάγλυφο που βρέθηκε στην Αγορά (Harrison 1986, σ. 111–112, 117), η οποία έχει αποδοθεί στον Πρόναο του Παρθενώνα (Neils 2001, σ. 216 αρ. 28) και στον ναό της Παλληνίδος Αθηνάς (Stewart κ.ά. 2019).

Βιβλιογραφία

- Barletta 2005: Barletta B., «The Architecture and Architects of the Classical Parthenon», στο J. Neils (επιμ.), *The Parthenon: From Antiquity to the Present*, Cambridge 2005, σ. 67–100.
- Barletta 2009: Barletta B., «In Defense of the Ionic Frieze of the Parthenon», *AJA* 113 (2009), σ. 547–588.
- Coulton 2000: Coulton J., «Fitting friezes: architecture and sculpture», στο G.R. Tsetschladze / A.J.N.W. Prag / A.M. Snodgrass (επιμ.), *Periplous: Papers on Classical Art and Archaeology Presented to Sir John Boardman*, London and New York 2000, σ. 70–79.
- Dinsmoor 1954: Dinsmoor W.B., «New Evidence for the Parthenon Frieze» (abstract), *AJA* 58 (1954), σ. 144–145.
- Gruben 2000: Gruben G., *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 2000.
- Harrison 1986: Harrison E.B., «The Classical High-Relief Frieze from the Athenian Agora», στο H. Kyrieliak (επιμ.), *Archaische und klassische griechische Plastik*, τόμ. II, Mainz 1986, σ. 109–117.
- Jenkins 1994: Jenkins I., *The Parthenon Frieze*, London 1994.
- Jenkins 1995: Jenkins I., «The south Frieze of the Parthenon: Problems in Arrangement», *AJA* 99 (1995), σ. 445–56.
- Κορρές / Μπούρας 1983: Κορρές Μ. / Μπούρας Χ., *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τόμ. 1, ΥΠΠΟ, ΕΣΜΑ, Αθήνα 1983.
- Korres 1984: Korres M., «Der Pronaos und die Fenster des Parthenon», στο E. Berger (επιμ.), *Parthenon-Kongress - Basel*, τόμ. I, Mainz 1984, σ. 47–54, 370–371.
- Κορρές 1988: Κορρές Μ., «Πώς και γιατί η ζωφόρος του Παρθενώνος λαξεύθηκε επάνω στο κτήριο», *Πρακτικά του 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας (4–10 Σεπτ. 1983)*, τόμ. Δ', σ. 104–107, πίν. 40, Αθήναι 1988.
- Κορρές 1989: Κορρές Μ., *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος, Πρόναος*, τόμ. 2α και 2β, ΥΠΠΟ, ΕΣΜΑ, Αθήνα 1989.
- Manidaki 2016: Manidaki V., «The fragmentation of the Parthenon Frieze», στο F. Mallouchou–Tufano / A. Mallikourti (επιμ.), 1816–2016, 200
- years of the Parthenon Marbles in the British Museum*, Αθήνα 2016, σ. 90–105.
- Manidaki 2018: Manidaki V., «Τα πρόσωπα των λίθων – νεώτερη έρευνα για τους αποτετμημένους λίθους της Παρθενώνειας ζωφόρου», *British School at Athens, Upper House seminar*, 29.1.2018.
- Manidaki 2022: Manidaki V., «News from the Parthenon cella: The Question of the Inner Frieze», στο J. Neils / O. Palagia (επιμ.), *From Kallias to Kritias: Art in Athens in the Second Half of the Fifth Century B.C.*, Berlin / Boston 2022, σ. 69–90.
- Marconi 2009: Marconi C., «The Parthenon Frieze: Degrees of Visibility», *Res: Anthropology and Aesthetics* 55/56 (2009), σ. 156–173.
- Ματάλα / Τογανίδης 2002: Ματάλα Κ. / Τογανίδης Ν., *Μελέτη αποκαταστάσεως του βόρειου τοίχου του Παρθενώνος*, ΥΠΠΟ, ΕΣΜΑ–ΥΣΜΑ, Αθήνα 2002.
- Miles 2016: Miles M.M., «The Interiors of Greek Temples», στο M.M. Miles (επιμ.), *A Companion to Greek Architecture*, Boston and Oxford 2016, σ. 206–222.
- Neils 2001: Neils J., *The Parthenon Frieze*, Cambridge 2001.
- Ορλάνδος 1977–1978: Ορλάνδος Α., *Η Αρχιτεκτονική του Παρθενώνος*, 2 τόμοι, Αθήνα 1977–1978.
- Osborne 1987: Osborne R., «The Viewing and Obscuring of the Parthenon Frieze», *JHS* 107 (1987), σ. 98–105.
- Παλαγγιά 1989: Παλαγγιά Ο., *Ο γλυπτός διάκοσμος του Παρθενώνα*, Αθήνα 1989.
- Παράσχη / Τογανίδης 2002: Παράσχη Κ. / Τογανίδης Ν., «Μελέτη αποκαταστάσεως του νότιου τοίχου του Παρθενώνα», *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος* 6, ΥΠΠΟ, ΕΣΜΑ–ΥΣΜΑ, Αθήνα 2002.
- Ridgway 1966: Ridgway B.S., «Notes on the Development of the Greek Frieze», *Hesperia* 35 (1966), σ. 188–204.
- Ridgway 1999: Ridgway B.S., *Prayers in Stone*, Berkeley, Los Angeles and London 1999.
- Σκαρή 2018: Σκαρή Κ., «Παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική του Παρθενώνα που προέκυψαν κατά την εκπόνηση των μελετών για τον βόρειο τοίχο, την οροφή του δυτικού πτερού και τον αντιθηματικό τοίχο του δυτικού αετώματος», στο ΕΣΜΑ–ΥΣΜΑ, *Ειδικά Θέματα Έρευνας και Εφαρμογών στα Αναστηλωτικά Έργα της Ακρόπολης την περίοδο 2010–2015*, Πρακτικά, Αθήνα 2018, σ. 95–111.
- Skrabei 1990: Skrabei C., «Fenster im griechischen Tempel», στο W.D. Heilmeyer / W. Hoepfner (επιμ.), *Licht und Architektur*, Tübingen 1990, σ. 35–42.
- Smith / Hunt 1916: Smith A.H. / Hunt P., «Lord Elgin and His Collection», *The Journal of Hellenic Studies* 36 (1916), σ. 163–372.
- Stevens 1955: Stevens G.P., «Remarks upon the Colossal Chryselephantine Statue of Athena in the Parthenon», *Hesperia* 24 (1955), σ. 240–76.
- Stewart κ.ά. 2019: Stewart A. / Driscoll E. / Estrin S. / Gleason N.J. / Lawrence E. / Levitan R. / Lloyd–Knauf S. / Turbeville K., «Classical Sculpture from The Athenian Agora, Part 2, The Friezes of the Temple of Ares (Temple of Athena Pallenis)», *Hesperia* 88 (2019), σ. 625–705.
- Stillwell 1969: Stillwell R., «The Panathenaic Frieze: Optical Relations», *Hesperia* 38 (1969), σ. 231–241, πίν. 61–63.
- St. Clair 1999: St. Clair W., *Ο λόρδος Έλγιν και τα Μάρμαρα*, μτφρ.: Μ. Περναντάκου–Cook, Αθήνα 1999.
- Τογανίδης 1994: Τογανίδης Ν., *Μελέτη Αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, τόμ. 5: Πρόγραμμα πλάγιων τοίχων του σηκού, Αθήνα 1994.
- Travlos 1971: Travlos J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York 1971.
- Williamson 2002: Williamson D., «Of public utility and public property: Lord Elgin and the Parthenon Sculptures», στο A. Tsingarida / D. Kurtz (επιμ.), *Appropriating Antiquity: Saisir l'Antique*, 2002, σ. 103–164.
- Williamson 1993: Williamson C.G., «Light in Dark Places. Changes in the Application of Natural Light in Sacred Greek Architecture», *Pharos* 1 (1993), σ. 3–37.